

Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler

Mehmet Ali BÜYÜKKARA**

Özet

İtikadi ve siyasi mezhepleri de ihtiva eden dini gruplaşmalar, çok yönlü etkileşimler içinde ve tıpkı bir insan hayatını andırır biçimde bir yaşam döngüsüne sahiptirler. Dini gruplaşmaların merkezinde yer alan insan unsuru ve toplum ile alakalı bazı temel kavramlar bu bağlamda önem kazanır. Kişilikler ve zihniyetler bu açıdan çalışmamızda ayrı ayrı ele alınmaktadır. Mezheplerin doğuşunu hazırlayan nedenler ise psiko-sosyal ve sosyo-politik yönleriyle incelenmektedir. Ayrıca mezheplerin oluşumunun sosyolojik aşamalarına açıklamalar getirilmektedir. Bütün bunlar, mezhepleşmeyi de içine alan dini gruplaşma olgusunun çok bilinmeyen doğasını bizlere açan verilerdir.

Anahtar Kelimeler: Dinî Gruplaşma, Mezhep, Cemaat

The Nature of Religious Grouping: Personalities, Mentalities, Religious, Communities, Sects

Abstract

Religious grouping, which includes practical and political sects, has life cycle which is open to transformations similar to a human life. The human and some fundamental concepts of the society, which take place at the center of the religious grouping, gain importance in that context. In that sense, personalities and mentalities are held separately in this article. The reasons that pave the way for the emerge of the sects are examined from the psycho-social and socio-politic aspects. Besides, some explanations are made on sociological stages of the formation of sects. All these efforts are the key data to understand the unknown nature of religious grouping which consists sectarianism.

Keywords: Religious Grouping, Sect, Community

İtikadi ve siyasi mezhepleri de ihtiva eden dini gruplaşmaların, çok yönlü etkileşimler içinde ve tıpkı bir insan hayatını andırır biçimde bir yaşam

* Bu çalışma, 25-27 Mart 2016 tarihinde Karaman'da gerçekleştirilen "Uluslararası Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu"nda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, buyukkara@excite.com.

döngüsünde olduklarını öncelikle belirtmek gerekir. Demek istediğimiz şu ki, bir doğuma sebep olan olaylar, arkasından doğumlar ve tabii ki ölümler; doğum ile ölümün arasında büyümeler, gelişmeler, birleşmeler, değişmeler, hâlden hâle geçmeler, sayısız etkileşimler; yahut güçten düşmeler, küçülmeler, erimeler ve benzeri birçok oluşum ve aşama bu sosyal varlıklar için geçerli olan doğal olgulardır. Asıl konumuz olan mezhepleşme vak'asına geçmeden önce, bunun merkezinde yer alan insan unsuru ve toplum ile alakalı bazı temel kavramları açmamız gerekecektir. Bunların ilki kişilik kavramıdır ki insan kişiliğinin niteliği anlaşılmadan dini gruplaşma ve mezhepleşmenin dinamikleri anlaşılabilir.

1. Kişilikler

Bir şahsı başkasından ayıran, onu o şahıs yapan ve süreklilik arz eden psikolojik özelliklerin tümü o şahsın kişiliğini (şahsiyetini / *personality*) oluşturur. Konumuz açısından kişilik iki açıdan ele alınmalıdır. Birincisi, bir sonraki bölümde açıklayacağımız zihniyetin irtibatla olduğu bir kavram olmasıdır. Kişilik hareketlerimizi yönlendirir ve dolaylı olarak "bir toplumun içselleştirdiği ortak referans örüntüsü" olan zihniyeti teşkil eden faktörlerden biri haline gelir. Zihniyetlerin aslında "toplumsal kişilikler" olduğu da söylenebilir. İkinci nokta ise, farklı kişilik tiplerinin, insanların hangi grup yapılarına katılım göstereceklerinde örtülü bir belirleyici neden olmalarıdır. *The Psychology of Religious Sects: Comparison of Types* (New York 1912) adlı klasikleşmiş eserinde Henry C. McComas, dini grupların doğuşunu, farklı insanların farklı ruhi gereksinimler taşımalarına ve bunları karşılamak için duygu, kişilik ve karakterlerine uygun yerler aramalarına dayandırmaktadır. Bu teoriden yola çıkarak şiddet yanlısı, uzlaşmacı, reformcu, akılcı, gelenekçi, uzletçi tipteki çeşitli grupların, daha çok söz konusu vasıflara kişilikleri yatkın şahısların ellerinde teşekkül edip geliştikleri sonucuna ayrıca varılabilir.¹

Kişilik psikolojisindeki günümüzde en çok kabul gören ve en fazla kullanılan Beş Faktör (*Big Five*) teorisini esas alarak ve bu teori üzerinde sürmekte olan teknik tartışmalara hiç girmeden konumuza devam edersek, farklı kişilik özelliklerinin şu beş ana faktör etrafında tasnif edildiğini görmekteyiz:²

a. Dışadönüklük (*extraversion*) Faktörü: Sosyal ilişkilerde dışadönük ve dinamik bir tavrı temsil eden faktördür. Açık yürekli, girişken, enerjik, sosyal,

¹ İslami söylem farklılıklarını bu teoriden hareketle tasnif eden bir çalışma olarak bkz. Sönmez Kutlu, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyât*, 4/4 (2001), s. 15-36.

² Beş Faktör teorisi hakkında bkz. J. M. Digman, "Personality Structure: Emergence of the Five-Factor Model", *Annual Review of Psychology*, 41 (1990), s. 417-440; Robert R. McCrae, Oliver P. John, "An Introduction to the Five-Factor Model and its Applications", *Journal of Personality*, 60/2, s. 175-215. Bu teorinin din psikolojisinde kullanılışı hakkında bkz. Vassilis Saraglou, "Gençlerin Dinleri ve Kişilikleri: Belçika'da Yapılan Yeni İncelemeler", çev. Veysel Uysal, *Marmara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 19 (2000), s. 123-144; V. Saraglou, A. Munoz-Garcia, "Individual Differences in Religion and Spirituality: An Issue of Personality Traits and/or Values", *Journal of the Scientific Study of Religion*, 47/1 (2008), s. 83-101.

konuşkan, sıcak kanlı, cana yakın, hareket halinde olmaktan hoşlanan ve pozitif duygular taşıyan kişilerin kişiliklerini yansıtır. Aşırıya kaçtığı hallerde ilgi çekme saplantısı ve baskı kurma temayülü şeklinde tezahür ederken, düşük hallerde soğuk, tutuk, çekingen, utangaç, münferit, asosyal, tutucu ve taklitçi bir kişiliğe işaret eder.

b. Uyumluluk (*agreeableness*) Faktörü: Kişinin diğer insanlarla olan münasebetlerindeki pozitif özelliklere işaret eden faktördür. Arkadaş canlısı, yardımsever, empatik, diğergâm ve şefkatli olmak en belirgin sıfatlardır. Aşırı hallerinde saf, naif ve teslimiyetçi temayüller gösterirken, düşük hallerinde kuşkucu, ayrıştırıcı, retçi, münakaşacı, hırslı ve düşmanca bir kişiliği sergiler.

c. Sorumluluk (*conscientiousness*) Faktörü: Mesuliyet sahibi olmayı, otokontrollü, düzenli, sistemli, metodik, planlı düşünmeyi ve hareket etmeyi gösteren faktördür. Başarma iradesi canlı, görev duygusu olan ve bu yüzden kendilerine güven duyulan, organize biçimde verimli işler çıkartmayı başarabilen insanların kişiliklerini yansıtır. Aşırı hallerinde dik kafalı ve iddiacı, yer yer takıntılı kişilikler olarak ortaya çıkarken, düşük hallerinde kararsız, değişken, dağınık, dikkatsiz, umursamaz ve kalender temayüller gösterirler. Bu kişiler sistemli ve planlı olmayıp spontane düşünmeye ve hareket etmeye eğilimli olduklarından güvenilir bulunmazlar.

d. Duygusal Denge (*emotional stability*) Faktörü: Hem dengeye hem de dengesizliğe (*neuroticism*) referans veren faktördür. Bu dengeye sahip insanlar doğal dürtülerini kontrol edebilen ama bir taraftan tabii duygusallığını yaşayabilen ve dışarıya yansıtabilen sakin kişilerdir. Duygusuzluk ise bir tefrit halidir ve çok sönük, lâkayit kişilik görüntüleri verir. Söz konusu denge yerinde değilse bu faktör kaygı, depresyon, tedirginlik, kırgınlık, öfke, taşkınlık halleri gösterir.

e. Tecrübeye Açık Olma (*openness to experience*) Faktörü: Meraklı ve yaratıcı düşünce ve tavrı temsil eden faktördür. Yenilik taraftarı, maceraya ve yeni deneyimlere açık insanlar, bu faktörün etkisinde olan güçlü ama gerçeklikten kopmayan hayal gücüne sahip kişilerdir. Aşırı hallerinde öngörülemez bir kişilik durumu ortaya çıkar ki bu kişiler ciddi riskler almak suretiyle hayatlarını sanki bir kumar oyunu haline sokarlar. Düşük hallerinde ise faktör, istikrar ve tedbir tutumlarıyla kendini gösterir, fakat bu muhafazakâr durum sanki yenilik ve değişim düşmanlığı olarak tezahür eder.

Söz konusu kişilik özellikleri nere(ler)den doğup gelişirler ve kararlı bir hal arz ederler? Bu sorunun cevabında iki etmeden söz edilmektedir. Bunların ilki kalıtsal aktarımdır, ikincisi çevredir. Çevre derken aile, arkadaşlar, okul ve eğitim, içinde bulunulan kültür, coğrafya ve iklim gibi etkenlerden bahsediyoruz. Kalıtım ve çevrenin kişilikler üzerindeki tesirinin aşağı yukarı yarı yarıya olduğu

belirtilmekte, kişiliğin otuzlu yaşlara kadar belli ölçülerde değişime açık olduğu ama daha sonra kalıcılaştığı ve fazla değişikliğe uğramadığı ileri sürülmektedir.³

Mizaç ve karakter kavramları da bu bağlamda gündeme alınmalıdır. Mizaç veya huy (*temperament*), duygulanım tarzını ifade eder ve daha çok kişiliğin kalıtsal tarafıyla ilgilidir, ayrıca az çok bedenim kimyasıyla irtibatlıdır. Tezcanlı, soğukkanlı, neşeli, esprili, içe kapalı, heyecanlı vs. olma halleri çeşitli mizaç belirtileridir. Karakter veya seciye (*character*) ise öğrenilmiş özelliklerdir ve değişime daha çok müsaittirler. Makbul ve ahlaki sosyal değerlere uygun ortaya çıkan kişilik özellikleri iyi karaktere, tersi ise kötü karaktere işaret eder. Doğruluk, yalancılık, dürüstlük, sahtekarlık, hasetçilik, fitnecilik, iyilikseverlik vs. karakterin çeşitli tezahürleridir. İşte kişilik, genetik olarak gelen mizaç ve sonradan kazanılan karakterin birleşiminden oluşur.⁴

Aynı dine veya mezhebe mensup insanların dini düşünce ve tutumlarının farklı olması, bir kısmıyla kişilik özellikleri, başka bir kısmıyla zihniyetler ile alakalıdır. Örneğin yukarıda değindiğimiz farklı kişilik özelliklerinden bazıları kimi mezhep ve dini gruplarda daha fazla, kimisinde ise daha az kendisini gösterecektir.

2. Zihniyetler

Mucchielli zihniyeti “bir toplumsal grubun örtük referans sistemi” olarak açıklar. Bu toplumsal grup paylaşılan ortak anlayış sayesinde türdeş hale gelir. Bu referans sistemi ile toplum “şeyleri belli biçimlerde görmeye”, dolayısıyla bu algıya uygun davranışlar ve tepkiler göstermeye başlar.⁵ Bu bakımdan zihniyet, her toplumun dinamik ve canlı sentezini meydana getirir ve bu sentezin öğeleri toplum üyelerinin herbirinde içkindir. Böylelikle zihniyet özelde bireylerin, genelde ise toplumun düşüncelerini, yaratıcılıklarını yönetir; talepler, sorunlar ve endişeler bu zihniyete göre belirir ve biçimlenir.⁶

Zihniyetin kişilerdeki içkinliği şöyle tasvir edilmektedir: “..Nasıl bir kökenden geldiğinin farkına varmadan onu, teneffüs ettiğimiz havanın zerrelere halinde içimize çekeriz. Çevreden aldığımız artık otomatik halde varlığını sürdürür, üzerinde hükümdarlığını sürdürür. Hergünkü konuşmalarımızda, düşüncelerimizde olan hep odur. Çocuk bile gözlerini açtığı çevrenin ilk izlenimleri

³ Bkz. K. Jang, W. C. Livesley, P. A. Vernon, “Heritability of the Big Five Personality Dimensions and Their Facets: A Twin Study”, *Journal of Personality*, 64/3 (1996), s. 577-591; Thomas Bouchard, Matt McGue, “Genetic and Environmental Influences on Human Psychological Differences”, *Journal of Neurobiology*, 54/1 (2003), s. 4-45.

⁴ Aslıhan Sayın, Selçuk Aslan, “Duygulanım Bozuklukları ile Huy, Karakter ve Kişilik İlişkisi”, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 16/4 (2005), s. 277; Bedri Katipoğlu, “Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/23 (2012), s. 343.

⁵ Alex Mucchielli, *Zihniyetler*, çev. Ahmet Kotil, İstanbul, 1991, s. 7.

⁶ Gaston Bouthoul, *Zihniyetler: Kişi ve Toplum Arasında Zihin Yapısına Dair Psikososyolojik Bir İnceleme*, çev. Selmin Evrim, İstanbul, 1975, s. 5.

olarak o fikri veya tavrı adeta soluğu ile varlığı içine yedirmiş, sindirmiş olur".⁷ Fakat bilince ve bilinçaltına yerleşip sinmiş olan bu "telkinler manzumesi" veya "dünya görüşü"nü zihniyet olarak tanımlanabilmesi için bir takım hareket ve davranış normlarına dönüşmesi gerekir. Sadece iç muhteva veya inanış zihniyet anlamına gelmez.⁸ Bu bağlamda zihniyet ile ideoloji arasındaki farkı vurgulamak gerekebilir: "Zihniyet ideolojiden daha derinliklidir ve çok daha uzun bir zaman diliminde oluşur, bilinçaltına yerleşir, ardından bireyleri sezgisel olarak bir davranışa yönlendirir. İdeoloji ile zihniyeti birbirinden ayıran önemli nokta da budur; ideoloji bilinçle ilgili bir yapı, zihniyet ise bilinçaltından gelen bir yapıdır".⁹

Bouthoul tüm bu tanım ve değerlendirmeleri "zihniyetin karakteristiği" başlığıyla maddeleştirirken zihniyetin ortak bir referans olduğunu vurgulamakta, zihniyetin kişiyi kendi grubuna bağlayan en dayanıklı bağ olduğunu altını çizmektedir. Benliğimizin en kararlı unsuru olan zihniyet, toplumsal hayatın bizdeki içselleştirilmiş özetidir, Kant'çı bir dil ile ifade edilirse, bilgimizin *apriori* şeklindedir. Zihniyetimiz tavır ve davranışlarımızda kendini belli etmekle kalmamakta, hatta şartlı refleks ve tepkilere yol açmaktadır.¹⁰ Bir zihniyeti dosdoğru anlayabilmek ve açıklayabilmek için izlerini süreceğimiz bazı unsurlar bulunmaktadır. Yani zihniyet bunlarla kendisini dışarı vurmaktadır. Ahlak kaideleri, gelenek-görenekler, hukuk kuralları ve kamuoyu tercihleri bunlardandır. Ayrıca bir toplumun üretmiş olduğu kurumların nitelikleri, kişiler ve gruplarla kurulan temaslar, söyleşiler, hatıralar, biyografi ve otobiyografiler zihniyet tahlilinde başvurulacak en güvenilir kriterlerdir.¹¹

Görüldüğü gibi zihniyet, bilişsel zihin dünyasının toplumsal şartlar ile kesiştiği noktada kendini göstermektedir. Burada devreye ister istemez coğrafi, lisani, iktisadi, dini, siyasi ve sosyal ilişki biçimleriyle ilgili bir takım değişken şartlar girer. Zihniyetin mi yoksa bu şartların mı sebep ya da sonuç olduğu yönünde ayırım güçleşir.¹² Fakat bunların arasında daha baskın olan, dolayısıyla zihniyetlerin oluşmasında sonuçtan çok sebep olan şartları tespit etmek zordur. Mesela bunlardan birisi olan lisanın, enteresan bir şekilde insanın düşünme ve tavır alışında hayli etkili olduğu tespit edilmiştir. Tabii ki burada söz konusu olan ana lisanıdır ve bu lisanın gramatik cümle örgü yapısı bile kişiliklere, düşünce tarzlarına, dolayısıyla kültürlerle ve zihniyetlere tesir edebilmektedir.¹³ Bu

⁷ T. Suranyi-Unger'den alıntı olarak bkz. Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Ankara, 1983, s. 24.

⁸ Ülgener, a.g.e., s. 20, 24-5.

⁹ Sefer Yavuz, "Zihniyet ve Din", [Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu (ed.), *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ankara, 2012] içinde, s. 590.

¹⁰ Bouthoul, *Zihniyetler*, s. 21-2.

¹¹ Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 23.

¹² Mustafa Macit, "Çalışmayla İlgili Tutumlar, Zihniyet ve Din", *EKEV Akademi Dergisi*, 9/23 (2005), s. 260-1. Ayrıca bkz. Ülgener, a.g.e., s. 21.

¹³ Konunun tartışılması ve örnekler için bkz. Per Durst-Anderson, "Language, Cognition and Mentality", [Per Durst-Anderson, Elsebeth F. Lange (ed.), *Mentality and Thought: North, South, East and West*, Copenhagen, 2010] içinde, s. 36-8.

teoriye bağlı olarak yapılan mukayeseli araştırmalarda çoğunluğunu Japon, Çinli ve Korelilerin oluşturduğu Doğu Asyalıların bütünselci (*holistic*), Batı Avrupalıların ise çözümselci (*analytic*) olma eğilimli oldukları saptanmıştır.¹⁴

Mucchielli coğrafyanın etkisini aynı bağlamda incelemeye alır. Onun ilk örneği köylülerdir. Bahçesi, tarlası, çifti ve hayvanları peşinde bir köylü öncelikle düzene saygılı ve istikrar arayan bir gelenekçidir. Edinmiş olduğu bilgileri pratik ve somuttur ve bu bilgiler nazariyat ve istidlalden çok içgüdü ve gözleme dayanmaktadır. Şiddetle bireycidir ve çalışma hayatını tek başına örgütlemeye önem verir.¹⁵ Diğer taraftan tropikal orman coğrafyasının yerlilerinin düşünce biçimleri ve zihniyeti farklı olacaktır. Görünüşte yaşam koşulları kolaydır, besinini insana eksik etmeyen bir ortam vardır. Fakat yaşam ufku sürekli kapalıdır. Her tarafı kaplayan ormanın tabiatı karşısında gayret göstermek gereksizdir, zira harcanan çabalar pek işe yaramamakta, ormanın yayılmacılığına, yağmur ve selin büyük gücüne karşı durmak mümkün olmamaktadır. Mucchielli'ye göre bu iklim kaderci zihniyetin temelini oluşturur ve yerinde sayma, nemelazımcılık ve tevekkül davranışlarıyla kendini gösterir.¹⁶

Konuk'un çöl insanını tasviri, Necd'in Selefî Araplarının toplumsal karakterine yani zihniyete referans olmaktadır. Ona göre, “..Teoriler, felsefeler ölüm ile yaşam arasındaki sınırın çok kolay aşılabilir olduğu çöl gerçeği için fazla lüks değil midir? Pratik çözümler ve ölümcül risklerden koruyacak istikametler, daha öncelikli ve önemli değil midir? Suyun duruluğu ve yönün netliği...Arap karakteri için diğer şeyler çok da ehemmiyetli değildir”.¹⁷ Haricilerin içinden çıktıkları kabileci bedevi kültürü gündeme getiren Watt, Harici topluluklar üzerinde ferdiyetçilikten uzak cemaatçi formlardaki zihniyetin tesirini konu eder. Hariciler birçok dini meseleyi aslında basit kabile mantığı içinde zümre ve cemaat tabirleri ile tartışmışlardır. Nitekim diğer zümre kâfir, müşrik ve cehennem ehli iken, kendileri mümin ve cennet ehli olan kurtuluşa ermiş Müslümanlardı.¹⁸

3. Zihniyet – Dini Ekol ve Mezhep İlişkisi

Yukarıda verilen örneklerle aslında konuya girilmiş olmaktadır. Diğer türlü düşündüğünde bir türlü yatışmayan, yine diğer türlü davrandığında bir türlü tatmin olmayan zihin hangi düşünce ve davranış içinde mutluydu, konforluydu, heyecanlıysa, hedefe odaklanmışsa o kişi muhtemelen o düşünce ve hareketi yönlendiren zihniyete aittir. O zihniyetle çevremize bakıyoruz, insanlarla ilişkilerimiz yine bununla şekil alıyor. Kısacası zihniyet her alana damgasını vuruyor. Din alanı bunlardan birisidir. Naslara hangi kıstaslarla yaklaşıyoruz,

¹⁴ Durst-Anderson, a.g.e., s. 35.

¹⁵ Mucchielli, *Zihniyetler*, s. 34.

¹⁶ Mucchielli, a.g.e., s. 48-50.

¹⁷ Yahya Konuk, *Cihadın Mahrem Hikayesi*, İstanbul, 2007, s. 236.

¹⁸ Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul, 1998, s. 42-3.

kaynak kitaplara hangi gözlükle bakıyoruz, tarihe doğru geri giderken hangi yolları takip ediyoruz, eski ile yeniye nasıl uzlaştırıyoruz? Bunlar ve benzeri sorular, dini meselelerin açıklanması ve vuku bulan olayların din açısından yorumlanması yolunda metodoloji taşlarını döşeyen kritik sorulardır ve bunların cevaplarında çoğu kere zihniyetler belirleyici olmaktadır. Zihniyet denilen bu referans sistemi, alınan haberlerin şifresinin çözülmesinde sürekli olarak ıskara rolü oynuyor ve akıl yürütme sürecini devamlı etkiliyorsa,¹⁹ aynı naslara, aynı tarihi olaylara, aynı kaynak kitaplara, aynı ulemaya referans yapılmasına rağmen farklı neticelere varılması bir yönüyle zihniyetlerin yol açtığı doğal sonuçlardır.

Zaman ve mekânın ruhu dediğimiz şey, coğrafyası ve lisaniyla, farklı kişiliklere sahip insanlarıyla, geleneğiyle, değerleriyle, diniyle, kültürüyle vs. zihniyetin oluşumuna katılan, böylece zihniyeti etkileyen, hem de süreç içinde ondan etkilenen değişken unsurların toplamıdır. Çağın değerleri ve global eğilimler de buna katılırlar ve sonuçta hiçbir toplumla sınırlı olmayan zihniyet şekilleri ortaya çıkar. Toplumlar bunları kendilerine özgü biçimde gerçekleştirirler.²⁰ Aydın'ın bilginin kaynağı ve kapsamı çerçevesinde ortaya koyduğu **dörtlü zihniyet tiplmesi**,²¹ böyle bir mekanizmada meydana çıkan ve her toplum için söz konusu olabilen tipolojilere işaret eder.

Bunlardan ilki **mistik/sezgisel** zihniyettir. Sadece akla, nesne ve olgulardan elde edilmiş duyumlara dayanmayan bir anlayış tarzıdır. Yalnız bu, akla ve duyumlara hiç başvurmadığı anlamına gelmez, onları aşan bir durumu ifade eder. Buna göre varlık sırlı bir yapıya sahiptir. Olaylar zorunlu olarak mekanik nitelikli sebep-sonuç zinciri içinde açıklanamazlar. Süje, içten ve sezgisel şekilde kavranılır. İkinci tip olan **tecrübi/duyumsal** zihniyet, daha çok tecrübeye dayalı bir bakış, hayatın içinden pratik bir yaklaşım biçimidir. Görgül ve empirik, yani deneye dayalıdır. Üçüncü tip olan **akılcı/rasyonel** zihniyet, dünyanın akıl ile açıklanabilir olduğu varsayımından hareket etmektedir. Başvurduğu deneyellik bir tecrübe işlemi değil, zihinsel/kurgusal bir işlemdir. Bundan dolayı teorik bir karaktere sahiptir. Akılcı zihniyet daha merkezci bir özellik taşır. Başta otorite, toplum tipi ve hukuk sistemi olmak üzere tüm kurumsal yapıları kendine göre şekillendirir.

Aydın, kurumsal olarak sezgisel zihniyetin dine, duyumsal zihniyetin tekniğe, rasyonel zihniyetin ise bilime yatkın olduğunu belirtmektedir.²² İslam toplumları için konuşacak olursak biz de, sezgisel zihniyet etkisinde sufiliğin, İsrâkiliğin, batniliğin; duyumsal zihniyet etkisinde Ebubekir Razi, İbn Sina, Biruni, Harizmi gibi bir yönüyle de rasyonel zihniyetle irtibatlı alimlerin temsil ettiği İslam bilim geleneğinin; rasyonel zihniyet etkisinde ise Hanefiliğin, kelam ekollerinin ve Mu'tezile'nin, ayrıca Meşşai İslam felsefesinin doğup geliştiğini söyleyebiliriz.

¹⁹ Mucchielli, *Zihniyetler*, s. 21.

²⁰ Mustafa Aydın, "Zihniyet Sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri", *Tezkire*, 11/2 (Aralık 1997), s. 97.

²¹ Aydın, a.g.e., s. 107-111.

²² Aydın, a.g.e., s. 108.

Dördüncü tip olan **taklitçi/skolastik** zihniyet, mutlak doğru bir bilginin bulunduğunu ve diğer tüm bilgi türlerinin buna indirgenebileceğini, herhangi bir bilgi türünün bu eksen bilgiden referans almadığı sürece doğru ve geçerli sayılmayacağını kabul eden anlayıştır. Diğer bilgileri bir çeşit politik bilgi skolastizmine indirgeyen Marksizm ve yine tüm bilgileri mantıksal pozitivizme indirgeyen bilimcilik, politika ve bilim alanlarında skolastik zihniyeti temsil ederler.²³ Ayet ve hadis metinlerine ilaveten İslam tarihinin ilk üç neslini (*selef-i sâlihîn*) dini bilginin yegane referansları olarak kabul ve takdim eden, tecrübe edilen gelişim ve değişimlere rey, kıyas ve içtihat usulleriyle yeni dini cevaplar vermiş Ehl-i Rey ve kalam ekollerini reddeden Ehl-i Hadis/Selefiyye ekolü taklitçi/skolastik zihniyeti İslamiyet içinde temsil etmektedir.

Kuşkusuz ki bu kategorilerin tamamıyla bağımsız ve birbirlerinden soyutlanmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Bilakis yer yer iç içedirler ve gerçekleştirimleri karmaşıktır. Sezgisel zihniyette rasyonel bir çizgiyi, rasyonel zihniyette de mistik öğeleri bulabiliriz. Yine deneyciliğin gelişmiş zihniyetlerin bir malı olmadığını, iptidai toplulukların da bu yöntemden yararlandıklarını görmekteyiz.²⁴ Diğer taraftan, zihniyetlerin toplumların değişken şartlarının bileşkesinde oluştuğunu dikkate alırsak zihniyet kategorilerini belli sayılar ve kalıplarla sınırlandırmanın da gerçekçi olmadığı fark edilecektir. Örneğin rasyonel zihniyet, modern çağda yeni bir form oluşturmuştur ki buna modern zihniyet adı verilmektedir. Bu yeni zihniyet tipi kendini daha iyi vurgulayabilmek için mevcut alanı bir üçüncüsüne yer vermeyecek biçimde “kendisi” ve “öteki” olarak ikiye bölmüş, kendisinin karşısına da geleneksel zihniyeti koymuştur. Öyle ki postmodern tezahürler dahi modern zihniyet içinde değerlendirilmektedir. Modern zihniyet, içinden geldiği rasyonel zihniyetten, ulaşım savunduğu düşüncenin “hakikat olup olmamasına” bir değer atfetmekten ziyade bu düşüncenin insana “güç ve nüfuz sağlayıp sağlamadığı” ölçüsünü esas almasıyla ayrılmaktadır.²⁵

İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarında zihniyetler ile grup, ekol ve mezheplerin nasıl birbirleriyle ilişkilendirilecekleri zaman zaman bazı yönetsel yanlışlıklara neden olmaktadır. Sanırım bu sorunu ortadan kaldırmak, yaptığımız izahlar muvacehesinde fazla zor olmasa gerektir. Öncelikle mezheplerin kendilerinin, aynı zamanda zihniyetler olmadıklarını belirtmeliyiz. Yani bir Şii ya da Sünni, Harici veya Selefî bir zihniyetten söz edemiyoruz. Yine mezheplerin her birinin özel bir zihniyetin ürünü veya parçası olduğunu söylemek de indirgemeci bir yaklaşımı yansıtacaktır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, bilginin kapsamı ve kaynağıyla alakalı ana zihniyet kategorileri içine İslam kökenli mezhep ve grupları bu kategorilere yakınlıklarına göre rahatlıkla yerleştirebiliyoruz. Şiiliğin, Sünniliğin veya diğer mezhep ve ekollerin bizzat kendilerinin bir zihniyet olarak değerlendirilemeyeceği tezimizin temel nedeni, bu yapı ve düşüncelerin tarihten

²³ Aydın, a.g.e., s. 110-1.

²⁴ Aydın, a.g.e., s. 111.

²⁵ Aydın, a.g.e., s. 112-3.

bugüne tek bir zihniyete indirgenebilecek bir bütünsellik sergilememiş olmalarıdır. Bilakis bu dini sosyal yapılar zaman zaman farklı zihniyetlerin etkisine girmek suretiyle mezhebi/grupsal/düşünsel aidiyetlerini kaybetmeden soyut veya somut şekilde farklı tezahürler gösterebilmektedirler.

Verilecek örneklerle konunun anlaşılması kolaylaşacaktır. Örneğin büyük ölçüde mistik/sezgisel zihniyetin etkisindeki bir sosyo-kültürel çevrede doğup gelişen Şiilik bünyesinde, akılcı/rasyonel zihniyetin tesiri altında Usûliyye, taklitçi/skolastik zihniyetin tesiri altında ise Ahbâriyye teşekkül etmiş, bunlara tepki olarak da daha sonra “asla dönüş” iddiasıyla Şeyhiyye ortaya çıkmış ve tam manasıyla mistik/sezgisel zihniyeti yansıtan bir yapıya bürünmüştür.

Şöyle bir örneklendirme de yapılabilir: Mistik/sezgisel zihniyet İslamiyet’te ilkönce sufi yapılarda kendisini arz etmiş, Şia’nın doğuşunda yönlendirici ve belirleyici olmuş, bazı Şii gruplarda ise uç noktalarda kendisini hissettirmiş ve bâtniliğin zeminini döşemiştir. Bâtnilik ile bağlantılı olan akılcı/rasyonel ve tecrübi/duyumsal zihniyetlerdeki şahsiyetlerin eliyle İhvân-ı Safâ cemiyeti zuhur etmiş, bâtnilik bu kanaldan felsefeyle yoğun ilişkiye geçmiş, akılcı/rasyonel zihniyetin İslam düşüncesindeki ileri temsilcileri olan büyük felsefeciler arasında böylece İşrâki ekolün çıkışının kapısını aralamış, en azından onu beslemiştir.

Son olarak şu örneğimiz konuyu daha anlaşılır kılacaktır: Sünnilik bünyesinde akılcı/rasyonel zihniyetin bir ürünü sayabileceğimiz Hanefilik’te yirminci yüzyılın başında doğan iki ayrı akımdan Tatar cedidçiliği akılcı/rasyonelliğin belki daha ötesinde yer yer modern zihniyetin tesirine girmiş iken; buna karşılık aşağı yukarı aynı dönemde Hint dünyasında Hanefilik Diyobendiyye medreselerinde taklitçi/skolastik, Barelviyye medreselerinde ise mistik/sezgisel zihniyetlerin aşırılıklarına savrulmaktan kurtulamamıştır. Görüldüğü gibi zihniyetler dini grup ve mezheplerin doğuşunda tesirli olmakla kalmamakta, ayrıca gelişmiş grupsal ve mezhebi yapılara farklı düşünsel/ideolojik renkler kazandırmakta, bu yolla alt grupların doğuşuna ve bazen ana bünyeden i’tizalî kopuşlara zemin hazırlamaktadır.

4. Mezheplerin Doğuşunu Hazırlayan Nedenler

Kur’an’ın indiği ve Hz. Resulullah’ın hâlen sağ olduğu dönemde ortaya çıkmış olan inanç ve pratik hayatla alakalı dini sorunlar kolaylıkla çözümlüyor, ihtilafı gerektirecek bir boyuta çoğunlukla taşınmıyordu. İleriki yıllarda ise haliyle bu durum değişti. Tabii, içtimai, siyasi, dini nitelikli çeşitli sebepler ile ihtilaf mevzuları çoğaldı, bu mevzulardan bir kısmı süreç içinde tamamen dini bir çehreye bürünerek tefrika şekline dönüştü ve toplumsal ayrılıklara sebep oldu. Zira artık ana kaynaklar olan Kur’an ve Sünnet’in sınırları belliydi ve sürekli ortaya çıkan meseleler karşısında “metin olarak” tek başlarına hüküm ve fetva kaynağı olmakta yetersiz kalıyorlar, ancak te’vil, kıyas, rey, içtihat gibi yöntemler yoluyla ana

kaynak olma özelliklerini muhafaza ediyorlardı. İnsan unsurunun bizzat katılımıyla işletilen bu akli yöntemler şüphesiz Hz. Peygamber devrinde de dar kapsamda cârî idiler.²⁶ Fakat sonraki dönemlerde kullanım sahaları zorunlu olarak genişledi. Bundan dolayı ortaya çıkan farklılaşmalar ise zamanla sistematik bir hale geldi ve kurumlaşarak mezhepleri oluşturdu.

Mezhepleri üreten süreçler doğru okunduğunda, bu süreçlerin tek boyutlu olmadığı, tek bir doğrusal çizgide ilerlemediği görülecektir. Ortada çoğu kez çoklu sebepler bulunmaktadır. Dolayısıyla, genellikle klasik kaynaklarımızda yapıldığı gibi mezheplerin doğuşunu tek bir şahıs veya olaya bağlamak indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Sıhhatli ve bütüncül sonuçlara varabilmek için, söz konusu süreçte doğrudan ve dolaylı etkili olmuş tüm unsurların bilinmesi, incelenmesi ve anlaşılması gerekmektedir. Bu unsurları birbiriyle yakından ilişkili olan psiko-sosyal ve sosyo-politik iki ayrı faktörler çerçevesinde analiz etmek uygun olur.²⁷

Psiko-sosyal faktörler temelde insanla ve onun algılama biçimiyle irtibatlı unsurlardır. Zira bu yönüyle mezheplerin, dinin insanlar tarafından farklı anlaşılma biçimleri olduğu söylenebilir. Mezhepler insanlar tarafından var edilirler ve onlar tarafından sürdürülürler. Bu süreçte insan hem fert hem de toplum halinde aktif rol üstlenir.²⁸ Bu çerçevede ilk olarak **insanın kendine özgü tabiatı** bir faktör olarak ele alınmalıdır. Biz bu konuyu kişilikler ve zihniyetler bağlamında yukarıda geniş olarak ele aldık. İkinci olarak **nasların tabiatı** gündeme gelir. Naslardan kastedilen Kur'an ayetleri ve hadis-i şeriflerdir. Naslar sahih-zayıf; âhad-mütevâtir, muhkem-müteşâbih, hâss-âmm, mücmel-müfesser-mübeyyen, hakikat-mecaz, nâsîh-mensûh, mutlak-mukayyed, hafi-celî gibi farklı kategorilerde değerlendirilecek çeşitli vasıflara sahip olup yeknesak olmaktan uzak lafız ve metinlerdir. Haliyle nasların kaynaklığına başvurulduğunda, söz konusu ihtilafa müsait çeşitlilik farklı inanç, fikir, hüküm ve fetvaların ortaya çıkmasının zeminini oluşturmaktadır.

Birçok ayet insanı aklını kullanmaya davet eder.²⁹ Kur'an'da sıkça karşımıza çıkan ve tabii ki fikir özgürlüğüne de gönderme yapan tefekkür, te'akkul, tezekkür, tedebbür, tefakkuh kavramları akletmenin çeşitli boyutlarıdır. Akleden insanın farklı sonuçlara varması kaçınılmazdır. Örneğin insan iradesi ve kader ile alakalı peşpeşe gelen ayetlerden, kimi grupların, insanın fiillerinde "mecbur olduğunu", kimilerinin ise "hür olduğunu" çıkarması nasların tabiatı ve akletme sürecinin çeşitliliğinin bir sonucudur. Diğer taraftan nasların dışında çeşitli nedenlerle oluşan inanç ve fikirler, dini kaynaklara dönülerek naslarla desteklenmiş, böylece aslında

²⁶ Bkz. Muaz b. Cebel hadisi, Ebû Dâvud, el-Akdiye: 11.

²⁷ Bkz. Ömer Faruk Teber, "Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri", [M. A. Büyükkara (ed.), *İslam Mezhepleri Tarihi*, Eskişehir, 2010] içinde, s. 27-8.

²⁸ Teber, a.g.e., s. 28-9.

²⁹ "Eğer dinleseydik veya aklımızı kullansaydık cehennemliklerden olmayacaktık" (el-Mülk: 67/10) ayetindeki "dinlemek" nakli yani nasları izlemeyi ifade etmekte, bunun yanı sıra "akletmek" de ebedi kurtuluşun diğer bir çaresi olarak önerilmektedir.

naslardan kaynaklanmayan ayrılıklar nasların tabiatı icabı naslara mâledilmiştir. Bu da aynı konunun diğer boyutudur.

İnsanın akleden ve irade eden bir varlık olması söz konusu edilince, ihtilaf ve tefrikanın ilahi imtihanın bir parçası olduğu, çünkü ihtilaf ve tefrikanın yaratılışın/fitratın, bir başka deyişle bu dünyanın bir kanunu, sünnetullâhın bir parçası olduğu gündeme gelir.³⁰ Ayette geçtiği üzere, eğer Allah isteseydi “elbette hepinizi (tüm insanları) doğru yola iletirdi”.³¹ Yine O dileseydi “sizi tek bir ümmet yapardı”. Fakat böyle irade etmedi. Zira bu durum “sizi denemek içindir”.³² Başka bir ayette “(böyle yapmadı ve görüldüğü gibi) insanlar farklı görüşler peşinde koşmaya devam ediyorlar” buyurulmaktadır.³³ Bir sonraki ayette,³⁴ “Allah’ın merhamet ettiği insanların” ihtilaf etmeyecekleri, dolayısıyla birlik ve beraberlik halinde olacakları bildirilmektedir. Aynı ayetin devamındaki “Allah onları bunun için yarattı” (*ve li zâlike halaqahum*) ifadesi ise genellikle “Allah insanları ihtilaf etsinler diye yarattı” şeklinde tefsir edilmektedir.³⁵ İmtihan dünyasında ittifakların gerçekleşmesi için öncelikle ihtilafın olması gerekecektir. Tek tip düşünen, görüş ayrılığına düşmeyen, hep aynı çizgide giden varlıklar zaten insan özelliğinde olmazlar. Sadece meleklerin böyle varlıklar oldukları haber verilmiştir. Bu ayetlerin teolojik izahı, ihtilaf ve tefrikanın insanların imtihanına vesile olduğu sonucuna varmaktadır. “Hepiniz Allah’ın ipine sınımsız sarılın, tefrikaya düşüp ayrılmayın”³⁶ buyruğuna uyanlar ise imtihanı kazanmış olmaktadır.

Psiko-sosyal faktörlerden üçüncüsü, İslamiyet’in ve müslümanların **farklı din, kültür ve medeniyetlerle etkileşim** içine girmesidir.³⁷ Nübüvvetin sonlanması üzerinden fazla zaman geçmeden İslam ülkesinin sınırları fetihler yoluyla batıda Atlas Okyanusu’na, doğuda ise Hindistan ve Çin sınırlarına dayanmıştı. Müslümanlar Arabistan’ın kuzey ve güneyinde Yahudilik ve Hıristiyanlık ile yoğun temaslar yaşadılar. Ayrıca Irak, İran ve ötesinde kadim Doğu dinleri ve mezhepleriyle iletişime geçildi. Örneğin gnostik tesirler genelde bu yönden gelmekteydi. Hint, Türk, Pers, Mezopotamya, Anadolu, Mısır ve Afrika kavimlerinden toplu ihtidalar, zihniyet ve kültür çeşitliliğini kendiliğinden getirdi. Müslümanlığı kabul etmemiş zümreler ile komşuluklar ve ticaret yanında, ilmi ve fikri alışverişler karşılıklı etkileşimi kaçınılmaz olarak doğurmaktaydı.

Diğer taraftan özellikle Abbasiler zamanında yoğunlaşan tercüme faaliyetleri ile Doğu ve Batı’nın köklü felsefi akımlarıyla tanışan müslümanların zihin

³⁰ Bkz. Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, İstanbul, 1988, s. 160.

³¹ el-En’âm, 6/149; en-Nahl, 16/9.

³² el-Mâide, 5/48.

³³ Hûd, 11/118.

³⁴ Hûd, 11/119.

³⁵ Topaloğlu, *Kelam İlmi*, s. 160-1; Ahmet Saim Kılavuz, “Dini Açından Mezhepleşme ve Gruplaşma”, [H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur’an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015] içinde, s. 221-2.

³⁶ Âl-i İmrân, 3/103.

³⁷ Teber, “Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri”, s. 30-1.

dünyalarında ister istemez dalgalanmalar olacaktır ve bu gelişme ihtilafli meseleler üzerinde derin iç bölünmeleri beraberinde getirecektir. Gelişmiş kültür ve medeniyetler yanında basit bedevi kültürünün dahi İslamiyet üzerinde bırakmış olduğu bir tesir mutlaka bulunmaktadır. İlk Harici grupları değerlendirirken, şehirli kültürün heterojen ve içlemeci yapısına tamamen ters bir şekilde kırsal kabileciliğin homojen yapısı ile içe kapanmacı ve dışlamacı mantığı bu nedenle mutlaka gündeme gelmektedir.

İkinci ana çerçeve olan **sosyo-politik faktörleri** açıklamak şüphesiz daha kolaydır. Hz. Resulullah'ın vefatının hemen akabinde yaşanan hilafet tartışmalarından başlamak üzere, Hz. Osman dönemi fitne hareketleri ve nihayetinde hicri 36. yıldan itibaren Cemal, Sıffin ve Nehrevan iç savaşları sadece siyasi olaylar boyutunda kalmamış, Müslümanların zihin dünyasında derin kırılmalara yol açmıştır. Peygamberimizin halefinin kim olacağı hususunda temel kıstas nedir? O bu makama hayattayken bir tayin yaptı mı? Yoksa bu işi halkın seçimine mı bıraktı? İç çatışma ve harplerde ölenlerin ve onları öldürenlerin dünya ve ahiretteki durumları nelerdir? Haksız yere katl suçu büyük bir günah (*kebîre*) ise, bu suçu işleyenler (*mürtekeb-i kebîre*) bazı ayet ve hadislerde belirtildiği şekilde imandan çıkarak ebedi cehennemi hak etmişler midir? İman ve İslam'ın mahiyeti nedir? Sevap ve günahlarla iman artıp eksilir mi? Eksilerek tamamen yok olabilir mi? Katil ve maktuller bu fiillerini kendi irade ve kuvvetleriyle mi işlediler, yoksa takdir-i ilâhî böyle belirlendiği için kaderlerinin kendilerine biçtiği rolleri mi yerine getirdiler?

Bu soruları çoğaltmak mümkündür. Görüldüğü gibi, İslamiyet'in ilk asırlarında cereyan eden çeşitli siyasi gelişmeler, barışlar, savaşlar, seçimler, tayinler, aziller, isyanlar, tutuklamalar, takibatlar vs. gibi hadiseler Havâric, Şia, Mu'tezile, Mürcie gibi ilk mezheplerin doğuşunu hazırlamıştır. Sonraki asırlardaki Dürzilik, Yezidilik, Bâbilik-Bahailik, Ahmedilik gibi mezhebi oluşumların teşekkülünde de benzer sosyo-politik gelişmeler rol oynayacaktır.

5. Mezheplerin Oluşumunun Sosyolojik Aşamaları

Yukarıda saydığımız nedenler bir araya geldiğinde bu şartlar birden mezhepleri ortaya çıkartmakta mıdır? Aslında birçok mezhep, bu şartları hiç dikkate almadan, kendisinin İslamiyet'in ta ilk başından itibaren dinin ana bünyesi ve sahih çehresi olarak var olduğunu ileri sürmektedir. Bunun anlamı, diğer mezheplerin sahih çizgiden saparak yoldan çıkmış olmalarıdır. Her mezhebin kendisini bir hadiste³⁸ geçtiği üzere "kurtulan fırka" (*fırka-i nâciye*) olarak görmesi de aynı sebeptendir. Tabii ki gerçek böyle değildir. Yine cevaben belirtmeliyiz ki, söz konusu şartlar birdenbire mezhepleri ortaya çıkartmazlar. Mezheplerin oluşumu uzun bir süreci ve daha başka şartları gerektirmektedir. Mezhepler

³⁸ Ebû Dâvud, Sünnet: 1.

öncesinde ara grup formları bulunmaktadır. Bu formlar nelerdir? İlk baştaki ayrılık nasıl gerçekleşmektedir ve akabindeki gelişmeler hangi izleği takip ederek mezheplerin teşekkül şartlarını hazırlamaktadır?

Doğuş: Konuyu Hristiyanlık üzerinden açıklayan Michel'e göre dini bir grupsal oluşumun ilk belirtisi temayülün görünmesidir. Ana bünye içerisinde oluşan bir grup, akidenin, ahlakın, ritüellerin veya ortodoksluğun bir başka vechesi konusunda o vakte kadar yapılmayandan başka bir şey üzerinde ısrar etmektedir.³⁹ Olaya dinlerin doğuşu perspektifinden bakan Hodgson, "yaratıcı eylem/olay" adını verdiği bu aşamayı "üç ivme"nin ilki olarak izah eder. Keşfe ve ilhama ait yeni bir açılım, yeni bir değer keşfi, yeni bir anayasanın veya yeni yönetim tarzlarının geliştirilmesi gibi şeyler "ilk itici güç" olurlar.⁴⁰ Wach'ın ifadesinde ise bu safha "radikal bir protesto"dur ve itirazlar doktrin, ibadet ve teşkilat alanlarında ortaya çıkmaktadır.⁴¹ Bilgiseven'e göre ana bünyeye itirazlar dört konuda olmaktadır: Dinin nazariyatındaki sapmaya itirazlar; ayin ve ibadet usullerine yöneltilmiş itirazlar; dinin ahlakiyatına, kaide ve prensiplerine itirazlar ve teşkilat alanlarında itirazlar.⁴² Bazen ise bu ilk akım ve topluluğu meydana getiren bizzat kurucu şahıstır.⁴³ Yani bir lider yeni değerlerin karizmatik sözcülüğünü ve itirazcılarının öncülüğünü üstlenir. Değerlerin icadında bir "ifşa"dan veya bir "deha"dan söz edilmesi adettir. Bunu yaşamış olanlar hayatlarını anlatırlarken, genellikle, bu radikal kararlarından önce geçirdikleri bunalım dönemleri üzerinde dururlar. Düşünülerinin bir problemle bulutlanmış olduğunu söylerler.⁴⁴

Teşekkül ve sosyalleşme: Hodgson'un açıkladığı ikinci ivme, yaratıcı eylemden hâsıl olan grup bağlılığıdır. Yani yaratıcı eylem, bunun çok önemli olduğu konusunda ortak bir şuuru paylaşan bir halk kitlesi tarafından tüm işlerde bir kalkış ve referans noktası haline getirilir. Yaratıcı eyleme dönük "teslimiyet", bu safhada "bağlılığa" dönüşür.⁴⁵ Bağlılık artık bazı sembolik davranışlar ile gösterilmektedir. Gruba katılım ritüelleri, ortak şahadet ve yemin biçimleri, toplu ibadet şekilleri yahut zorunlu ödeme ve vergilendirmeler, belli kıyafet şekilleri bu tür davranışlardandır.

Genellikle mensuplara, onların özel bir görev üstlenmiş topluluklar oldukları duygusu hissettirilir.⁴⁶ Grup olmanın doğası gereği mensuplar, grup içine doğru bağlılık ve sempati, grup dışına doğru ise çelişme ve farklı olma duygusu geliştirirler. Bu tipteki davranışlar, yumuşak bir antipatiden derin bir nefret

³⁹ Aime Michel, "Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı", [Mehmet Aydın (çev. ed.), *Din Fenomeni*, Konya, 1993] içinde, s. 69.

⁴⁰ M. G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. İzzet Akyol, İstanbul, 1993, I, s. 11.

⁴¹ Joachim Wach, *Sociology of Religion*, Chicago, 1958, s. 186-193.

⁴² Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985, s.278-9.

⁴³ Michel, "Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı", s.70; Adem Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, İstanbul, 2013, s. 47-8.

⁴⁴ Bouthoul, *Zihniyetler*, s. 80.

⁴⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 12-3.

⁴⁶ Nils G. Holm, "Sosyal Bir Fenomen Olarak Din", çev. A. Bahadır, *Selçuk Ü.İ.F.D.*, 14 (2002), s. 283.

duygusuna kadar gidebilir ve savunmacı ya da saldırgan nitelikte olabilir.⁴⁷ Ayrıca dini gruplar kendileriyle dış dünya arasında bazı psikolojik barikatlar kurarak özel bir grup kimliği oluştururlar, gerekirse grubun sınırlarını çizerler veya gevşek olarak çizilmiş sınırlarını tahkim ederler.⁴⁸ Gruplara özel bazı yasakların, diyet biçimleri ve nafilelerin kimlik kurma ve sınır çekme hususlarında grubu besledikleri bilinmektedir. Fakat aynı gayeye ulaştıran en etkili yol, bir grubun kendisini merkeze konumlandırarak “öteki” yaratma teşebbüsüdür. Tahkimat, diğerlerini ötekileştirmek suretiyle daha sağlam ve kalıcı biçimde oluşur.⁴⁹

Peki müminler bu tür gruplara niçin girerler sorusunu yeri gelmişken cevaplamamız uygun olur. Yapıcı’ya göre bu temayülün çeşitli sebepleri bulunmaktadır:⁵⁰

a. Bağlanma duygusu ve aidiyet ihtiyacı insanları dini gruplara itmektedir. Bu duygu ve ihtiyaç, kişideki özsaygı ve özdeğer duygusunu geliştiren bir fonksiyon icra eder.

b. Kimlik edinme arzusu ve sosyal kabul ihtiyacı da aynı motivasyonu sağlamaktadır. Dini grupların en önemli özelliği, üyelerine güçlük bir kimliğin yanı sıra sosyal kabul imkânı sağlayabilmeleridir.

c. İnanırların dinin orijinal haliyle devamını temin etme arzusu ile dindarlar dini gruplarda bir araya gelip faaliyet yürütmektedirler.

d. Aynı şekilde inançlarını kuvvetlendirme ve dini daha iyi yaşamak üzere, mesela tarikatlarda gördüğümüz gibi dini gruplar içinde dayanışmaya girmektedirler.

e. Hayatın anlamı nedir, insan niçin vardır ve hangi gaye için yaşar türünden sorulara verilen anlamlı cevaplar kişiyi dini gruplara bağlayabilir.

f. Kalabalıklar içinde yalnızlaşabilen insanlardaki yoksunluk ve yalnızlık hissiyatı, dini grupların verdiği destekle giderilmekte, özellikle “toplumun ötekileri” durumundaki kişilerin ruhi durumları bu yolla daha sağlıklı hale gelebilmektedir.

g. Bedensel ve ruhsal sorunları olan insanlara, bunlarla başa çıkacakları güç bazen dini gruplar tarafında temin edilebilmektedir.

⁴⁷ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, Ankara, 1984, s. 190.

⁴⁸ R. F. Paloutzian, *Invitation to the Psychology of Religion*, Needham Heights, 1996, s. 166; Vamık Volkan, *Körü Körüne İnanç*, İstanbul, 2005, s. 203.

⁴⁹ Gruplaşma ve bağlılığın konumuz olan boyutu hakkında detaylı bilgi ve örnekler için bkz. Mehmet Ali Büyükkara, “Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 7 (2007), s. 111-9.

⁵⁰ Asım Yapıcı, “Biz ve Onlar: İç ve Dış Dini Grupların Oluşumunu Besleyen Faktörler ve Aidiyet Psikolojisi”, [H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur’an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015] içinde, s. 270-3; Ayrıca bkz. ve karşılaştırma için, Büyükkara, a.g.e., s. 109; Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, s. 93-6.

h. Yine hızlı sosyal değişimlerin yaşandığı dönemlerde korunaksız kalan insanlara bu gruplar sığınak olabilmekte, onlara maddi ve manevi yönlerden yardımcı olabilmektedir.

i. Farklı dini yorumlar arasında kendisini seçim yapmak zorunda hisseden insan, çeşitli sebeplerle bir grubu seçerek ona girer ve “hakikatin orada olduğuna” inanarak etnosantrik bir tutum geliştirir.

j. Sekülerleşerek küreselleşen bir dünyada din kimliğini muhafaza edebilmek, emperyalizme direnmek gibi saiklerle dindarlar dini gruplara yönelirler.

Diğer taraftan bu grupların bir şekilde kurtuluş gayesi güttüklerini görürüz. Ebedi kurtuluş bu gayelerin belki en yücesidir ve öbür dünyaya yönelik bir çabayı öngörür. Özgürlük ve adil bir siyasi düzen arayışı, siyasal bir kurtuluş beklentisidir. Buna olumlu toplumsal ve ekonomik iyileşmeler de eklenebilir. Aşkın ve manevi bir güce inanıp kendini O'na emanet etmek terapik bir rahatlama sağlamaktadır ve bu psikolojik bir kurtuluşu andırır.⁵¹ Çeşitli amaçlarla kurtuluş arayışında olan insanlar için dini gruplar çok önemli bir ihtiyacın giderilmesini sağlarlar.

Ayrılma/Kopma: Alt grupların oluşumu mutlaka kesin bir ayrılıkçı süreci gerektirmez. Belli bir hoşgörülme dönemi her zaman mevcuttur. Ana bünyenin normlarına uymayanlar öncelikle eleştirilir, uyarılır, kınanır. Eğer sapma olarak algılanan fikir ve fiiller ana bünyenin en temel özelliklerine tehdit olarak anlaşılırsa, bu tür düşünce ve faaliyetler içerisinde bulunanlar açıkça dışlanır ve ötekileştirilir.⁵² Michel'in deyişiyle, “ortadoksluğun gövdesinde süymüş olan tomurcuk” mühtediler çoğaldıkça gövdeye bağlı kalmaya tahammül edemez hale gelmektedir.⁵³

Bu süreçte ortaya çıkan alt gruplardan bir kısmı temel ilkelere bağlılıkla varlığını sürdürürken, bir kısmı çok köklü itirazlarla ortaya çıktığı için zamanla ana bünyeden tamamen kopabilir. Bu kopma ilgili gruplar tarafından kabullenilir. Bazen ise kabullenilmez.⁵⁴ Bunu bağlı kalma yönünde güçlü irade ortaya konulmasıyla veya dışlanmaya karşı direnişle açıklayabiliriz. Yani ayrılıkçı fikir ve davranışlar, bağlılık iradesi tarafından dengelenir. Zira ana bünyeden kopmanın siyasi, sosyal, iktisadi riskleri bulunmaktadır ve bunu göze almak hiç de kolay değildir. Fakat irade ayrılma yönünde güçlüyse yahut dışlanmaya karşı direniş yetersiz kalmış ise artık farklı alt grup, cemaat ve hareketlerden söz edebiliriz.

⁵¹ Bryan Wilson, *Dini Mezhepler: Sosyolojik Bir Araştırma*, çev. Ali İhsan Yitik, A. Bülent Ünal, İstanbul, 2004, s. 29-30.

⁵² Yapıcı, “Biz ve Onlar”, s. 266.

⁵³ Michel, “Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı”, s. 70.

⁵⁴ Yapıcı, “Biz ve Onlar”, s. 266.

Doktrin ve Literatür Oluşumu: Hodgson'un üçüncü ivmesi, grup bağlılığının etrafında yoğun bir etkileşim ve diyalog sürecinin başlamasıdır.⁵⁵ İlk değerleri yaratanlar coşkunluk içinde çalışmaktadırlar. Kendilerini bir mesajın taşıyıcısı, bir misyonun temsilcisi gibi görmektedirler.⁵⁶ Onların bu olağanüstü çabası, ilk değerlerin ve itirazların yoğun bir etkileşim ve diyalog sürecinde doktrinleşmesini beraberinde getirmektedir. Doktrin bir inancın toplam ve sistematik ifadesidir. Doktrin az veya çok dogmatizmi de ima eder. Sonra bu doktrinlerin üzerinde literatür oluşur. Veya tersinden, oluşturulan literatür sayesinde fikir, fiil ve itirazlar kesinleşip kararlaşır, yani doktrin haline dönüşür. Başka bir deyişe literatür, hem doktrin oluşmasında hem de oluşmuş doktrin açıkklanmasında hizmet görür.

Hiyerarşi Oluşumu ve Kurumsallaşma: Mensupları arasında bağlılığı kuvvetlendiren ve yeni kazanımlarla kalabalıklaşıp hızla sosyalleşen grup ve cemaatler, bu sosyal yapının etkin idaresi için mecburen hiyerarşik yapısını oluşturur ve iş bölümünü esas alan bir kurumsallaşmaya gider. İlk kurucuların hayattan çekilmesiyle birlikte, cemaat üyelerini o zamana kadar bir arada tutan coşkulu ve karizmatik bağ ister istemez bu özelliğini kaybedince, doğan boşluğu doldurmak için daha formel ve rasyonel sosyal bağların inşa edilmesi gerekmektedir. Zaman içinde gelişen bir takım teşkilat unsurları bu gelişmenin en tabii tezahürleridir.⁵⁷

Özetle ifade edersek, bir dini cemaatin mezhepleşmesinden söz edebilmek için öncelikle şu dört şartın olgunlaşması beklenir:

- a. Sosyalleşme/kalabalıklaşma.
- b. Hiyerarşik bir düzende kurumsallaşma.
- c. İnanç ve düşüncedeki farklılaşmanın derinleşerek çerçevesi belli bir doktrine dönüşmesi.
- d. Doktrini açıklayan tutarlı bir literatürün oluşumu.

Bu şartları sağlamayan cemaatler ise aynı sosyal statüde kalmayı sürdürürler. Fakat bu çoğu kez uzun süreli devam etmez. Başka cemaatler ve mezhepler içerisinde erirler/emilirler veya kendiliklerinden kaybolurlar.⁵⁸

Meşhur dinler ve mezhepler tarihçisi Şehristani (ö. 1153), yukarıdaki koşullara "siyasi ve askeri güce sahip olmayı" da eklemiştir. Onun ifadesiyle, "her bir mezhebin, kendisine özgü fikirleri, tasnif ettiği kitapları, kendisine yardım eden

⁵⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s. 14.

⁵⁶ Bouthoul, *Zihniyetler*, s. 80.

⁵⁷ Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, s. 49.

⁵⁸ Mezheplerin bazı nedenlerle daha büyük dini yapılara dönüşmesi (*developing into an ecclesiastical body*) veya bölünmesi (*splitting a new into lesser groups*) ya da başka topluluklar içinde erimeleri (*be merged*) veya onlar tarafından emilmeleri (*be absorbed*) sürecinin Hıristiyan mezhepleri ile ilgili terminoloji temelinde yorumlanması ile karşılaştır, Wach, *Sociology of Religion*, s. 199-200.

devletleri ve sözünü dinledikleri otoriteleri bulunmaktadır".⁵⁹ Siyasi ve askeri güç hiyerarşi ve kurumsallaşmanın zirve noktasıdır ve bu husus bir mezhep devletini veya imparatorluğunu çağırır.

Bir mezhep nasıl ve hangi süreçlerde ana bünyeden kopmuşsa, mezheplerden kopuşlar da benzer bir süreci icap eder. Mezhep içi alt gruplar, şartları karşılama koşuluyla yeni mezheplere dönüşebilirler. İsmailiyye mezhebinden Dürziyye'nin doğuşu böyle bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Hatta yeni bir dinin oluşumu bile mevzubahis olabilir. 1800'lerin başında Şiiiliğin içinden çıkan ve bugün hala varlığını sürdüren Şeyhiyye cemaatindeki 1840'larda yaşanmış olan bir sapma, bölünmeyle sonuçlanarak bir yüzyıllık süreç içinde ilkönce Bâbilik mezhebini, daha sonra da Bahâilik dinini ortaya çıkartmıştır.

Sosyalleşerek "müesses" bir yapıya kavuşan ve böylece mezhepleşme yolunda önemli bir mesafe kateden dini oluşumlar ile, dar kapsamlı mensubiyetlerle henüz içe kapalı bir durumu yaşamayı sürdüren oluşumların mukayesesinde bazı farklı özellikleri tespit etmek mümkündür. Bu farklılıklar, ana bünyeden ayrılmış bir mezhep ile terketmiş olduğu ana bünye arasında görüldüğü gibi, artık tam anlamıyla mezhep diyebileceğimiz oluşumlar ile alt-mezhep grupları (*fırka*) arasında da görülür.⁶⁰ Mezhep-fırka terimlerini kullanarak bu farklılıkları açıklarsak,

a. Fırka taraftarları daima kendi inançlarını öne alarak hayatlarını buna göre düzenlerlerken, başka bir deyişle yaşadıkları hayatı tümüyle inançlarına uydurmaya çalışırken; mezhebi inancın temsilcileri inanç ve pratiklerini yaşadıkları hayatla uzlaştırırlar ve böylece dini hayatları yer yer seküler kültürle içiçe sürdürülür bir hale gelir. Şehristânî'nin yukarıda zikrettiğimiz "mezhebe yardım eden devlet" vurgusu esasen sekülerleşmenin ileri bir boyutuna işaret etmektedir.

b. Fırkalar eşitlikçi, mezhepler hiyerarşiktir.

c. Fırkalar radikal, mezhepler muhafazakardır.

d. Fırkalar imtiyazsız iken, mezhepler yönetici sınıflara dayanır.

e. Fırkada tabandan tavana doğru çalışan sosyal bir ilişki sistemi mevcuttur. Mezhep ise toplumsal ve dinsel olarak kendini üst yapı olarak görür.

f. Fırkalarda mensubiyet seçme/tercih suretiyle kazanılan bilinçli bir olgudur ve gönüllü teslimiyet esastır. Mezheplerde ise mensubiyet, o topluluk içinde doğmanın, o toplulukla beraber olmanın doğal sonucudur.

⁵⁹ ("Ve li külli fırkatın makâletün 'alâ hiyâlihâ, ve kütübün sannefûhâ, ve devletün 'âvenethüm, ve savletün tâve'athüm"), bkz. Ebû'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, thk.: E. A. Mehnâ, A. H. Fâ'ûr, Beyrut, 1419/1998, s. 56.

⁶⁰ Wilson Hristiyanlık temelindeki bu mukayeseyi *church* ve *sect* oluşumları arasında yapmaktadır. Bkz. Wilson, *Dinî Mezhepler*, s. 13, 29-33. Burada *church* bizim "müesses" dediğimiz ana bünye veya mezhepleşmiş ana bünyeye, *sect* ise ayrılıkçı oluşumlara karşılık gelmektedir.

g. Fırkalar çoğu kere zâhirîlikten uzak, manevi, ruhani, sırrî mahiyette oluşumlardır. Mezhepler ise bâtinîlikten uzaklaşmak, kendilerini aklîleştirmek ve zahiren bir saygı objesi olarak görünmek için çalışırlar.

h. Fırkalar mevcut kurum ve kültürlerden birçoğunu reddettiğinden dolayı genellikle dünyayla kavgalıdır. Mezhepler ise çoğunlukla dünyayla entegre olmuş durumdadır.

i. Fırkalar çoğu kere totaliter bir karaktere bürünmüşlerdir. Farklılık kabul etmezler. Bu yüzden değişen şartlara uyum sağlamada zorlanırlar. Mezheplerde ise iş bölümü mevcuttur. Hiyerarşinin üstündekiler ile altındakilerin statüleri farklıdır. Üstte yer alan din adamlarının belli ve ağır dini mükellefiyetleri var iken, alttaki sıradan mensuplarda bu mükellefiyetler daha az ve hafiftir.

Kişilik ve zihniyetlerden grup ve fırkalara, grup ve fırkalardan mezheplere doğru sosyal-psikolojik ilişkilerin, dönüşüm ve değişimlerin doğasını inceleyen bu çalışmamızın sonunda şu metodolojik gerçeği vurgulamak gerekebilir. Mezheplerin de içinde olduğu tüm dini grupsal yapıları sabit ve değişmez fikir ve uygulamalar olarak anlamak ve incelemeye almak ciddi metodik yanlışlara kapı aralayacaktır. Doğrusu, bu oluşumları süreç merkezli olarak ele almaktır. Zira bunlar pasif çerçevelerdir; zamansal ve mekansal bağlamların değişmesine paralel olarak içerikleri veya kabulleri değişebilmektedir. Zaman içinde yeni terkipler ve sentezler olabilmekte ve bu sosyal grup ve yapıların varlığı veya temsili bu sentezler doğrultusunda yeniden şekillenebilmektedir.⁶¹ Çalışmanın başında belirttiğimiz gibi dini gruplaşmaların insan hayatını andırır biçimde bir yaşam döngüsünde oldukları gerçeği, doğal sürecin hem sanılandan çok karmaşık olduğunu bize söylemekte, hem de bu sürecin araştırılmasındaki metodolojik güçlükleri hatırlatmaktadır.

Sonuç

Mezheleşmeyi dini bir vak'a olarak ele almadan önce bu olguyu beşerî ve sosyolojik boyutlarıyla araştırıp değerlendirmek gerekmektedir. Dini gruplaşmanın doğasını anlayabilmek için yürüteceğimiz işlemde ilk çıkış noktamız kişidir, sonra da bu kişilerden oluşan toplumdur. Bu çalışmamız, bir psikolojik faktör olarak kişiliklerin ve toplumsal kişiliği yansıtan zihniyetlerin dini gruplaşma ve mezheleşme sürecine gözlenebilir bir etki bıraktıkları sonucuna varmaktadır. Aynı dine veya mezhebe mensup insanların dini düşünce ve tutumlarının farklı olması, bir kısmıyla kişilik özellikleri, diğer bir kısmıyla zihniyetlerin doğurduğu bir sonuçtur. İncelediğimiz örnekler, zihniyetlerin, dini grup ve mezheplerin doğuşunda tesirli olmakla kalmadıklarını, ayrıca gelişmiş grupsal ve mezhebi yapılara farklı düşünsel/ideolojik renkler kazandırdıklarını, bu yolla alt grupların

⁶¹ Mehmet Kalaycı, "Mezhepleri veya Dini Hareketleri Tamamlan(ma)mış Kimliksel Süreçler Olarak Okumak", [H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015] içinde, s. 240.

doğuşuna ve bazen ana bünyeden itizâlî kopuşlara zemin hazırladıklarını ortaya koymaktadır.

Mezhepleri üreten süreçler doğru okunduğunda, bu süreçlerin tek boyutlu olmadığı, tek bir doğrusal çizgide ilerlemediği görülecektir. Ortada çoğu kez çoklu sebepler bulunmaktadır. Kişilik ve zihniyetlerden başka, dini metinlerin ihtilafa müsait tabiatı bu süreçte hayli tesirlidir. İslam'ın insanoğlunu akletmeye teşviki ve sağladığı fikir özgürlüğü de bu konuya eklenince, tefrikanın Müslümanlar için kaçınılmaz bir sonuç olup olmadığı sorusu haliyle akla gelmektedir. Bu açıdan, tefrikanın ilahi imtihanın bir parçası olduğu yönündeki tez, bazı naslarla da desteklenince dikkate değer hale gelmektedir. Bunlar yanında, Müslümanların ilk asırdan itibaren farklı din, kültür ve medeniyetlerle yoğun etkileşime girmeleri, tecrübe ettikleri siyasi ayrılıklar ve iç savaşlar yine dini gruplaşma ve mezhepleşmeyi kolaylaştıran faktörler olmuşlardır.

Mezhepler ta başında mezhep olarak doğmadıklarına göre, bu oluşumların doğuş ve gelişmelerinde birtakım aşamaların bulunması gerekir. Çalışmamız, bu safhaları doğuş, teşekkül ve sosyalleşme, kopma/ayırılma, doktrin ve literatür oluşturma ve son olarak hiyerarşi oluşumu ve kurumsallaşma olarak beş kategoride incelemiştir. Sosyalleşme olgusu açıklanırken, insanların dini gruplara girmesini sağlayan nedenlerin birçoğu özetle tespit edilmiştir. Yine bu çalışmamız, mezhepleşmenin dört şartını, sosyalleşme, hiyerarşik bir düzende kurumsallaşma, inanç ve düşünce farklılaşmasının doktrine dönüşmesi ve doktrini açıklayan tutarlı bir literatürün oluşumu şeklinde ortaya koymaktadır. Bu şartlar muvacehesinde, belki "fırka" diye anılabilecek, henüz mezhep diyemeyeceğimiz dini oluşumlar ile mezhepleşmiş yapılar arasındaki bir mukayese de çalışmamızın son bölümünde yer almıştır. İleri safhalarda gerçekleşmesi muhtemel mezhep içi muhalefet ve kopuşların, aynı şekilde mezheplerin ana bünyeden ilk ayrılıklarına benzer bir sürecin ürünü oldukları ayrıca vurgulanmıştır. Söz konusu sosyolojik aşamaların mahiyetleri hakkındaki en sona eklediğimiz bir tablo konuyu herhalde daha anlaşılır kılacaktır.

KAYNAKÇA

- Anderson, Per Durst, "Language, Cognition and Mentality", Per Durst-Anderson, Elsebeth F. Lange (ed.), *Mentality and Thought: North, South, East and West*, Copenhagen, 2010.
- Aydın, Mustafa, "Zihniyet Sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri", *Tezkire*, 11/2 (Aralık 1997).
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985.
- Bouchard, Thomas, McGue, Matt, "Genetic and Environmental Influences on Human Psychological Differences", *Journal of Neurobiology*, 54/1 (2003).

- Bouthoul, Gaston, *Zihniyetler: Kişi ve Toplum Arasında Zihin Yapısına Dair Psikososyolojik Bir İnceleme*, çev. Selmin Evrim, İstanbul, 1975.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 7 (2007).
- Digman, J. M., "Personality Structure: Emergence of the Five-Factor Model", *Annual Review of Psychology*, 41 (1990).
- Dönmezer, Sulhi, *Sosyoloji*, Ankara, 1984.
- Ebû Dâvud, *Sünen*.
- Ebû'l-Feth, Muhammed eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, thk.: E. A. Mehnâ, A. H. Fâ'ûr, Beyrut, 1419/1998.
- Efe, Adem, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, İstanbul, 2013.
- Hodgson, M. G. S., *İslam'ın Serüveni*, çev. İzzet Akyol, İstanbul, 1993, I.
- Holm, Nils G., "Sosyal Bir Fenomen Olarak Din", çev. A. Bahadır, *Selçuk Ü.İ.F.D.*, 14 (2002).
- Jang, K., Livesley, W. C., Vernon, P. A., "Heritability of the Big Five Personality Dimensions and Their Facets: A Twin Study", *Journal of Personality*, 64/3 (1996).
- Kalaycı, Mehmet, "Mezhepleri veya Dîni Hareketleri Tamamlan(ma)mış Kimliksel Süreçler Olarak Okumak", H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015.
- Katipoğlu, Bedri, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/23 (2012).
- Kılavuz, Saim, "Dini Açıdan Mezhepleşme ve Gruplaşma", H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015.
- Konuk, Yahya, *Cihadın Mahrem Hikayesi*, İstanbul, 2007.
- Kutlu, Sönmez, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyât*, 4/4 (2001).
- Macit, Mustafa, "Çalışmayla İlgili Tutumlar, Zihniyet ve Din", *EKEV Akademi Dergisi*, 9/23 (2005).
- McCrae, Robert R., John, Oliver P., "An Introduction to the Five-Factor Model and its Applications", *Journal of Personality*, 60/2.
- Michel, Aime, "Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı", Mehmet Aydın (çev. ed.), *Din Fenomeni*, Konya, 1993.
- Mucchielli, Alex, *Zihniyetler*, çev. Ahmet Kotil, İstanbul, 1991.

-
- Paloutzian, R. F., *Invitation to the Psychology of Religion*, Needham Heights, 1996.
 - Saroglou, Vassilis, "Gençlerin Dinleri ve Kişilikleri: Belçika'da Yapılan Yeni İncelemeler", çev. Veysel Uysal, *Marmara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 19 (2000).
 - Saroglou, Vassilis., Garcia, A. Munoz, "Individual Differences in Religion and Spirituality: An Issue of Personality Traits and/or Values", *Journal of the Scientific Study of Religion*, 47/1 (2008).
 - Sayın, Aslıhan, Aslan, Selçuk, "Duygulanım Bozuklukları ile Huy, Karakter ve Kişilik İlişkisi", *Türk Psikiyatri Dergisi*, 16/4 (2005).
 - Teber, Ömer Faruk, "Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri", M. A. Büyükkara (ed.), *İslam Mezhepleri Tarihi*, Eskişehir, 2010.
 - Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi*, İstanbul, 1988.
 - Ülgener, Sabri, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Ankara, 1983.
 - Wach, Joachim, *Sociology of Religion*, Chicago, 1958.
 - Vamık Volkan, *Körü Körüne İnanç*, İstanbul, 2005.
 - Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul, 1998.
 - Wilson, Bryan, *Dinî Mezhepler: Sosyolojik Bir Araştırma*, çev. Ali İhsan Yitik, A. Bülent Ünal, İstanbul, 2004.
 - Yapıcı, Asım, "Biz ve Onlar: İç ve Dış Dini Grupların Oluşumunu Besleyen Faktörler ve Aidiyet Psikolojisi", H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015.
 - Yavuz, Sefer, "Zihniyet ve Din", Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu (ed.), *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ankara, 2012.

The Nature of Religious Grouping: Personalities, Mentalities, Religious, Communities, Sects

Mehmet Ali BÜYÜKKARA**

Abstract

Religious grouping, which includes practical and political sects, has life cycle which is open to transformations similar to a human life. Humans and some fundamental concepts of society, which take place at the center of religious groupings, gain importance in that context. In that sense, personalities and mentalities are held separately in this article. The reasons that pave the way for the emergence of the sects, are examined from the psycho-social and socio-politic aspects. Besides, some explanations are given on sociological stages of the formation of sects. All these efforts are the key data to understand the unknown nature of religious groupings which consists of sectarianism.

Keywords: Religious Grouping, Sect, Community

Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler

Özet

İtikadi ve siyasi mezhepleri de ihtiva eden dini gruplaşmalar, çok yönlü etkileşimler içinde ve tıpkı bir insan hayatını andırır biçimde bir yaşam döngüsüne sahiptirler. Dini gruplaşmaların merkezinde yer alan insan unsuru ve toplum ile alakalı bazı temel kavramlar bu bağlamda önem kazanır. Kişilikler ve zihniyetler bu açıdan çalışmamızda ayrı ayrı ele alınmaktadır. Mezheplerin doğuşunu hazırlayan nedenler ise psiko-sosyal ve sosyo-politik yönleriyle incelenmektedir. Ayrıca mezheplerin oluşumunun sosyolojik aşamalarına açıklamalar getirilmektedir. Bütün bunlar, mezhepleşmeyi de içine alan dini gruplaşma olgusunun çok bilinmeyen doğasını bizlere açan verilerdir.

Anahtar Kelimeler: Dinî Gruplaşma, Mezhep, Cemaat

* This paper is the English translation of the study titled "Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler" published in the 5th issue of *İlahiyat Akademi*. (Mehmet Ali BÜYÜKKARA, "Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler", *İlahiyat Akademi*, sayı: 5, 2017, s. 37-58.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

Bu çalışma, 25-27 Mart 2016 tarihinde Karaman'da gerçekleştirilen "Uluslararası Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu"nda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Prof. *Dr., İstanbul Şehir University, School of Islamic Sciences, buyukkara@excite.com

It should be noted first that religious groupings, including religious and political sects, are in multifaceted interactions and in a life cycle similar to a human life. What we mean is that behind the events that led to a birth, births and of course deaths later on; growth, developments, mergers, changes from state to state, countless interactions between birth and death; or the break ups, shrinkages, wastes, and similar other formations and phases are natural phenomena that relate to these social entities. Before we move on to our main issue, which is sectarianism, we will need to open up some basic concepts related to the human element and society, which we consider at its heart. The first of these is the concept of personality. The dynamics of religious grouping and sectarianism cannot be understood without understanding the nature of the human personality.

1. Personalities

All of the continuous psychological characteristics that distinguish one person from another and make him or her that person form the personality. In terms of our subject, personality should be dealt with in two aspects. First, the mentality we will explain in the next section is a concept that is in contact. Personality drives our movements and indirectly becomes one of the factors that constitute the mindset, which is “the common reference pattern internalized by a society.” Mindsets can also be defined as “social personalities”. The second point is that different personality types are an implicit determinant of which group structures people will participate in. *The Psychology of Religious Sects: In the classical Comparison of Types* (New York, 1912), McComas bases the birth of religious groups on the fact that different people have different spiritual needs and seek places suitable for their emotions, personality, and character to meet these needs. Based on this theory, it can be concluded that various groups of violent, conciliatory, reformist, rational, traditionalist, and reclusive types have been formed and developed in the hands of individuals who are relatively more capable of these qualities.¹

If we further our discussion, without going into any technical discussions on the basis of the theory of the five most accepted and most used factors (Big Five) in personality psychology today, we can see that different personality traits are classified around the following five main factors given below:²

¹ For a study classifying the differences in Islamic discourse based on this theory, see. Sönmez Kutlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, *İslamiyat*, 4/4 (2001), p. 15-36.

² For more about the Five-Factor Model, see. J. M. Digman, “Personality Structure: Emergence of the Five-Factor Model”, *Annual Review of Psychology*, 41 (1990), p. 417-440; Robert R. McCrae, Oliver P. John, “An Introduction to the Five-Factor Model and its Applications”, *Journal of Personality*, 60/2, p. 175-215. For use cases of this theory in religious psychology, see. Vassilis Saraglou, “Gençlerin Dinleri ve Kişilikleri: Belçika’da Yapılan Yeni İncelemeler”, Trans. Veysel Uysal, *Marmara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 19 (2000), p. 123-144; V. Saroglou, A. Munoz-Garcia, “Individual Differences in Religion and Spirituality: An Issue of Personality Traits and/or Values”, *Journal of the Scientific Study of Religion*, 47/1 (2008), p. 83-101.

a. Extraversion Factor: The factor that represents extravert and dynamic attitudes in social relations. It reflects the personality of people who are light-hearted, sociable, energetic, social, talkative, warm-blooded, approachable, like to be on the move and carry positive emotions. In extreme cases, it manifests as an obsession with interest and an appetite for being dominant, while in low cases it refers to a cold, apprehensive, timid, shy, isolated, nerdy, conservative, and imitative personality.

b. Agreeableness Factor: It is the factor that indicates positive characteristics in one's relationships with other people. Being friendly, helpful, empathetic, generous, and compassionate are the most obvious attributes in this case. In its extreme states, it displays pure, naive, and submissive themes, while in its low states it exhibits a skeptical, discriminative, objector, argumentative, ambitious, and hostile personality.

c. Conscientiousness Factor: It is the factor that indicates responsibility, self-controlled, orderly, systematic, methodical, planned thinking and acting. The will to succeed reflects the personalities of people who are proactive, who have a sense of duty and who are therefore trusted, also, who are able to do productive work in an organized manner. In its extreme state, headstrong and assertive, obsessive personalities appear, while in their low state people show unstable, variable, disorganized, careless, reckless, and easygoing themes. These people are often considered not reliable as they are not systematic and planned and tend to think and act spontaneously.

d. Emotional Stability Factor: It is the factor that references both balance and imbalance (*neuroticism*). Individuals with this balance are calm people who can control their natural urges but on the one hand can experience their natural sensuality and project it outwards. Indifference, on the other hand, is an extreme state and leads to very faint, apathetic personality images. If the balance is not in place, this factor results in anxiety, depression, uneasiness, vulnerability, anger, and outburst.

e. Openness to Experience Factor: It is the factor that represents curious and creative thinking and attitude. People who are proponents of innovation, who are open to adventure and new experiences, are those who have a strong but realistic imagination that is influenced by this factor. In extreme cases, an unpredictable personality condition occurs, which makes their lives a gambling game as if they are taking serious risks. In its low state, the factor manifests itself through attitudes of stability and measure, but this conservative situation manifests as a hostility to innovation and change.

Where are these personality traits born, developed and turn into stable states? Two factors are mentioned in the answer to this question. The first of these is hereditary transmission and the second is environment. By environment, we are talking about family, friends, school and education, culture, geography and climate. It is stated that the effect of heredity and environment on personalities is about half

as much, personality is open to change in a certain extent until thirties, but it becomes permanent and does not change much.³

The concepts of temperament and character should also be brought up in this context. Temperament refers to the way of affectivity and is more concerned with the hereditary side of personality, besides being more or less related to the chemistry of the body. Impatient, cold-blooded, cheerful, witty, introverted, excited, etc. states of being is a variety of temperament symptoms. Characters are learned properties and more susceptible to change. Personal traits that emerge in accordance with accepted and moral social values refer to the good character, while the opposite points to the bad character. Truth, falsehood, honesty, dishonesty, envy, sedition, kindness, and etc., are various manifestations of the character. Here personality is a combination of the temperament that comes genetically and the character that is acquired later.⁴

The fact that people adherent to the same religion or sect have different religious thoughts and attitudes is related to personal traits and mentalities. For example, some of the different personal traits mentioned above can be seen more in some sects and religious groups and less in others.

2. Ideologies

Mucchielli describes the mindset as “the implicit reference system of a social group”. A social group can become homogeneous through a shared common understanding. With this reference system, society begins to “see things in certain ways” and therefore to show behaviors and reactions appropriate to this perception.⁵ In this respect, mentality creates a dynamic and vibrant synthesis of each community, and the elements of this synthesis are inherent in each of the members of the society. Thus, the mindset governs the thoughts and creativity of individuals in particular and of society in general; demands, problems and concerns appear and are shaped according to this mindset.⁶

The immanence of the mindset in people is defined as follows: “Before knowing what kind of origin it comes from, we absorb it together with the particles of air we inhale. These particles we inhale naturally survive and become the

³ See: K. Jang, W. C. Livesley, P. A. Vernon, “Heritability of the Big Five Personality Dimensions and Their Facets: A Twin Study”, *Journal of Personality*, 64/3 (1996), p. 577-591; Thomas Bouchard, Matt McGue, “Genetic and Environmental Influences on Human Psychological Differences”, *Journal of Neurobiology*, 54/1 (2003), p. 4-45.

⁴ Aslıhan Sayın, Selçuk Aslan, “Duygulanım Bozuklukları ile Huy, Karakter ve Kişilik İlişkisi”, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 16/4 (2005), p. 277; Bedri Katipoğlu, “Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/23 (2012), p. 343.

⁵ Alex Mucchielli, *Zihniyetler*, Trans. Ahmet Kotil, İstanbul, 1991, p. 7.

⁶ Gaston Bouthoul, *Zihniyetler: Kişi ve Toplum Arasında Zihin Yapısına Dair Psikososyolojik Bir İnceleme*, Trans. Selmin Evrim, İstanbul, 1975, p. 5.

dominant idea. It's always what we have in our conversations, in our thoughts every day. Even a baby internalizes the ideas and attitudes he/she observes within the society he/she is born into".⁷ But in order to be defined as a mindset, this "form of suggestion" or "world view", which settles into both the conscious and subconscious mind, needs to be transformed into a set of norms of movement and behavior. It doesn't simply mean inner content or belief mentality.⁸ In this context, it may be necessary to emphasize the difference between mindset and ideology: "the mindset is deeper than the ideology and gets formed over a much longer period of time, settles into the subconscious, then intuitively directs individuals to a behavior. This is the important point that distinguishes ideology from mindset; ideology is a structure related to consciousness, whereas mentality is a structure coming from the subconscious".⁹

Bouthoul materializes all these definitions and evaluations with the title "characteristic of the mindset" while emphasizing that the mindset is a common reference. He also underlines that the mindset is the most durable link that binds one to his group. Mindset, which is the most stable element of our self, is the internalized epitome of social life in us, an *a priori* form of our knowledge, if expressed in a Kantian discourse. Mentality does not only manifest itself in our attitudes and behaviors but even leads to conditional reflexes and reactions.¹⁰ There are some elements that we follow in order to understand and explain a mindset avoiding distractions. That is to say that the mindset manifests itself with these elements. Moral principles, traditions, rules of law and public preferences are among these. In addition, the qualifications of the institutions created by a society, contacts with individuals and groups, interviews, memories, biographies and autobiographies are the most reliable criteria to be applied in mindset analysis.¹¹

As can be seen, mindset manifests itself at a position where the cognitive world of mind intersects with social conditions. Here, a number of volatile conditions come into play in relation to geographical, linguistic, economic, religious, political and social forms of relations. It becomes difficult to distinguish whether the mentality or these conditions are cause or effect.¹² However, it is not difficult to determine the conditions that are more dominant among them, and therefore cause rather than result in the formation of mindset. For example, language, among them, has been found to be interestingly very effective in thoughts and attitudes of people. Of course, what is in question here is the first language, and even its grammatical phrase structure can influence personalities,

⁷ As cited by T. Suranyi-Unger, see. Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Ankara, 1983, p. 24.

⁸ Ülgener, Id, p. 20, 24-5.

⁹ Sefer Yavuz, "Zihniyet ve Din", inside [Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu (ed.), *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ankara, 2012] p. 590.

¹⁰ Bouthoul, *Zihniyetler*, p. 21-2.

¹¹ Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, p. 23.

¹² Mustafa Macit, "Çalışmayla İlgili Tutumlar, Zihniyet ve Din", *EKEV Akademi Dergisi*, 9/23 (2005), p. 260-1. See also Ülgener, Id, p. 21.

ways of thinking, and therefore cultures and mindset.¹³ According to the comparative studies conducted based on this theory, East Asians, mostly Japanese, Chinese and Korean people, tend to be holistic, while Western Europeans tend to be analytic.¹⁴

Mucchielli examines the impact of geography in the same context. Peasants are his first samples. A peasant busy with his garden, field, farm, and animals is primarily a traditionalist who respects the order and seeks stability. The information he has acquired is practical and concise, and this information is based on instinct and observation rather than theory and belief. He is fiercely individualistic and attaches importance to organizing his work life alone.¹⁵ On the other hand, the way of thinking and mentality of the natives of the tropical forest geography are quite different. Apparently, they live under favorable conditions. They have an environment that never cuts off its provisions for mankind. But the horizon of life is always closed. It is unnecessary to strive against the nature of the forest that covers all sides, because the efforts are not of much use, and it is not possible to stand against the expansionism of the forest and the great power of rain and flood. According to Mucchielli, this climate forms the basis of a fatalistic mindset and manifests itself through deadlocks, indifference and submission.¹⁶

Konuk's depiction of the desert people is a reference to the social character, or mindset, of the Salafist Arabs of Najd. According to him, "Aren't theories and philosophies too luxurious for the desert fact that the boundary between life and death is so easily transcendable? Are practical solutions and directions that protect you from deadly risks not more important and primary? Clarity of water and clarity of direction...Others are not really important for the Arabic character".¹⁷ Watt, who brings up the tribal bedouin culture that outsiders come from, issues the influence of the mindset in congregationalist forms that are far from individualism on external communities (Kharijites). In fact, Kharijites discusses a lot of religious issues with a simple and tribal mindset and within the group and congregation. For them, the other groups were full of unbelievers, polytheists, and people of the fire, while they were believers and people of the heaven, and they were righteous Muslims.¹⁸

¹³ For discussions and examples, see. Per Durst-Anderson, "Language, Cognition and Mentality", inside [Per Durst-Anderson, Elsebeth F. Lange (ed.), *Mentality and Thought: North, South, East and West*, Copenhagen, 2010], p. 36-8.

¹⁴ Durst-Anderson, Id, p. 35.

¹⁵ Mucchielli, *Zihniyetler*, p. 34.

¹⁶ Mucchielli, Id, p. 48-50.

¹⁷ Yahya Konuk, *Cihadın Mahrem Hikayesi*, İstanbul, 2007, p. 236.

¹⁸ Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul, 1998, p. 42-3.

3. Mentality - Religious School and Sect Relationship

Examples given above actually touches this subject. Whatever the thought and behavior which the mind, which does not settle when it thinks otherwise, is unsatisfied when it behaves otherwise, is happy, comfortable, excited with, that person probably belongs to the mentality that directs that thought and movement. We look at our environment through that mentality, and it shapes our relationships with others. In short, the mindset leaves its mark on every field. And religion is one of them. What criteria do we approach, what glasses do we use for reading the source books, what paths do we follow when we sail back to the history, how do we reconcile the old and the new? These and similar other questions are critical in the sense that their answers lay the foundations of methodology for the explanation of religious issues and the interpretation of events in terms of religion. If this reference system, called mindset, constantly plays a role in decoding the received news and continuously influences the reasoning process¹⁹, it is natural that, despite reference to the same principles, the same historical events, the same source books, the same scholars, different conclusions are concluded.

What we call the spirit of time and space, with its geography and language, people with different personalities, tradition, values, religion, culture, and etc. is the sum of the variable elements involved in the formation of the mindset, thus affecting the mindset, as well as being affected by it throughout the process. The values and global trends of the age agree with this, and as a result, forms of mindset that are not limited to any society emerge. Societies perform these mindsets in their own way.²⁰ The **quaternaly mindset**²¹ as described by Aydın in the context of the source and scope of knowledge refers to the typologies that occur in such a mechanism and can be apparent in every society.

The first of these is the **mystical/intuitive** mindset. It is a style of understanding that is not based solely on sensations derived from reason, objects, and facts. This alone does not mean that it has never resorted to reason and sensations, it refers to a situation that is beyond them. Accordingly, the entity has a mysterious structure. Events cannot necessarily be explained in a mechanically qualified cause-and-effect chain. The subject is comprehended internally and intuitively. The second type, **empirical/sensual** mindset, is a more experience-based view and a form of practical approach from within life. It is empirical, that is, based on experience. The third type, the **rational** mindset, is driven by the assumption that the world can be explained by reason. The experimentation it refers to is not a process of experience, but a mental/fictional process. Hence it has a theoretical character. The rational mindset carries a more centrist characteristic. It

¹⁹ Mucchielli, *Zihniyetler*, p. 21.

²⁰ Mustafa Aydın, "Zihniyet Sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri", *Tezkire*, 11/2 (Aralık 1997), p. 97.

²¹ Aydın, Id, p. 107-111.

shapes all institutional structures, especially the authority, the type of society and the legal system.

Aydın states that the institutionally intuitive mindset is predisposed to religion, the sensuous mindset to technique, and the rational mindset to science.²² Considering the Islamic societies; Sufism, Illuminationism (Ishraqi philosophy) and Batinism developed under the influence of the intuitive mindset; the Islamic tradition of science, led by Abu Bakr Razi, Ibn Sina, Biruni, al-Khwarizmi, was born under both sensual and partly rational mindset; Hanafism, qalam schools, and the Peripatetic Islamic philosophy was sustained under the influence of the rational mindset.

The fourth type, the **imitative/scholastic** mindset, is the understanding that an absolute correct knowledge exists and that all other types of knowledge can be reduced to it, and that no type of knowledge can be considered correct and valid unless this axis is referenced. It represents a scholastic mindset in the fields of politics and science, Marxism, which reduces all other knowledge to a kind of scholasticism of political information, and again science, which reduces all knowledge to logical positivism.²³ The Ahl al-Hadith/Salafiyya movement, which accepts and presents the verses of the Quran, the hadiths, and the history of the first three generations of Islam (al-Salaf al-Salih) as the only references of religious knowledge and wisdom and rejects Ahl al-Ra'y and the schools of qalam that produced answers to the experienced developments and changes by means of ra'y, qiyas and ijihad, represents the imitative/scholastic mindset in Islam.

Of course, it is not possible to say that these categories are completely independent and isolated from each other. On the contrary, they are intertwined in some cases and the way they are realized are complicated. We can find a rational line in the intuitive mindset and mystical elements in the rational mindset. Again, we see that experimentalism is not the property of advanced mentalities, and that the ancient communities also benefit from this method.²⁴ On the other hand, if we take into account that the mindset is formed in the combination of the variable conditions of societies, it will be realized that it is not realistic to limit these categories to certain numbers and patterns. The rational mindset, for example, has created a new form in the modern era, called the modern mindset. In order to emphasize itself better, this new type of mindset divided the existing space into "self" and "the other", leaving no space to a third, and put the traditional mindset against itself. So much so that even postmodern manifestations are considered within the modern mindset. The modern mindset distinguishes from the rational mindset from which it comes, based on the measure of whether it "provides power

²² Aydın, Id, p. 108.

²³ Aydın, Id, p. 110-1.

²⁴ Aydın, Id, p. 111.

and influence” to man, rather than ascribing a value to the “trueness” of the thought it reaches and advocates.²⁵

In studies regarding the history of Islamic sects, the way the mentalities and groups, schools and sects are related to each other occasionally leads to some methodical inaccuracies. We think that eliminating this problem should not be too difficult in the context of the explanations we have made. First of all, we have to point out that the sects themselves are not mindsets. So we can't talk about a Shiite or Sunni, Kharijite or Salafi mindset. It would also reflect a reductionist approach to say that each of the sects is the product or part of a special mindset. However, as mentioned above, we can easily place Islamic denominations and groups within the main categories of mindsets related to the scope and source of information according to their proximity to these categories. The main reason for our thesis that Shiism, Sunnism, or other sects and schools themselves cannot be considered a mindset is that these structures and ideas have not exhibited an integrity that can be reduced to a single mindset since history until the present day. On the contrary, these religious social structures can show different manifestations in abstract or concrete ways without losing their sectarian/communal/intellectual affiliation through the influence of different mentalities from time to time.

It will be easier to understand the subject with the examples to be given. For example, Usuliyah, under the impact of the rationalist mindset, and Akhbariyah, under the imitative/scholastic mindset, were raised within the body of Shi'a, which was born and developed in an environment largely influenced by the mystical/intuitive mindset. Then as a reaction to them, Sheikhiyya emerged with the claim of “returning to the origins” and appeared in a shape that absolutely displays the mystical/intuitive mindset.

As another example: In Islam, The mystic/intuitive mindset first manifested itself in Sufi organizations, became a guide and determinant in the birth of Shia, and in some Shia groups it felt itself at extremes and laid the groundwork for Batinism. The Ikhwan al-Safa' community emerged by the hands of people with rational and an empirical/sensual mindset, Batinism found an intense relation with philosophy through this channel, and therefore opened the door for the emergence of the Ishraqi school to come into existence among the representatives of the rationalist Islam, or at least facilitated the process.

Lastly, the example given below will shed more light on the subject: The Tartar innovativeness, one of the two movements born into Hanafism, which can be regarded as a product of the rationalist mindset within the Sunni school of thought, were under the influence of modernism from time to time, going beyond rationalism; the Hanafism in the Indian world could not avoid the imitative/scholastic thought in Diya'bandiyyah schools and the extreme edges of

²⁵ Aydın, Id, p. 112-3.

the mystical/intuitive mindset raised by the schools of Bar'alwiyyah, though having been developed almost in the same period of time. As we can see, not only are mentalities influential in the birth of religious groups and sects, but they also give different intellectual/ideological colors to the developed group and sectarian structures, thus providing the basis for the birth of sub-groups and sometimes the break from the main structure.

4. Reasons Behind the Birth of Sects

The religious problems related to faith and practical life that emerged during the time when the Quran was revealed and the messenger of Allah was still alive were easily solved, and were often not carried to a level that would require conflict. In later years, this situation has changed. Of course, there have been conflicts with various reasons of social, political and religious quality, and some of these issues have become fully religious in the process and turned into separation that caused social divisions because the limits of the Quran and Sunnah, which are now the main sources, were clear and they were incapable of being the source of judgment and fatwa by themselves "as a text" in the face of the constantly emerging issues, but they kept being the main sources by means of methods such as interpretation, comparison, jurisprudence, and opinion. These rational methods, which are operated with the participation of humans, were undoubtedly present in the time of the Prophet, though in a narrow scope.²⁶ But in later periods, the use areas were compulsorily expanded. Therefore, the resulting differentiation became systematic over time, getting institutionalized and forming the sects.

When the processes that produce the denominations are evaluated properly, it will be seen that these processes are not one-dimensional, nor do they progress in a single linear pattern. There are often multiple reasons in question. Thus, it would be a reductionist approach to link the birth of sects to a single individual or event, as is often done in our classical sources. In order to reach healthy and holistic conclusions, it is necessary to know, examine and understand all the elements that have been directly and indirectly effective in this process. It is appropriate to analyze these elements within the framework of two distinct factors, psycho-social and socio-political, which are closely related to each other.²⁷

Psycho-social factors are basically elements that relate to the human being and his perception. Because of this aspect, it can be said that sects are different ways of understanding religion developed by people. Sects are created by people and maintained by them. In this process, human beings take an active role in both

²⁶ See: Muadh ibn Jabal's hadith, Abu Dawud, Kitab al-Aqdiyah: 11.

²⁷ See: Ömer Faruk Teber, "Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri", inside [M. A. Büyükkara (ed.), *İslam Mezhepleri Tarihi*, Eskişehir, 2010], p. 27-8.

individually and collectively.²⁸ In this context, first, the **unique nature of man** should be considered a factor. We have discussed this issue broadly above in the context of personalities and mindsets. Second, the **nature of the religious orders** comes to the agenda. These orders refer to the verses of the Quran and the hadiths. These order can be examined in different categories, such as sahih-da'if (weak): ahad-mutawatir, specific-general, mujmal-mufassar-mubayyan, truth-metaphor, abrogator-abrogated, absolute-conditional, implicit-explicit, and etc. They are texts that are far from being uniform. As a matter of fact, the diversity prone to the mentioned conflict constitutes the basis for the emergence of different beliefs, ideas, judgments and jurisprudence when these resources are referenced to.

Many verses invite people to use their minds.²⁹ The concepts of contemplation, taaqul (prudence), tazakkur, tafaquh, which are frequently seen in the Quran and refer to freedom of opinion, are various aspects of reasoning. It is inevitable that a man that uses his mind concludes different outcomes. For example, the fact that some groups infer from sequential verses in the Quran that man is "obliged" in his actions and others that he is "free" is a result of the variety of nature and process of reasoning. On the other hand, beliefs and ideas formed for various reasons other than the fundamental orders were supported by these orders by turning to religious sources, so that the differences that did not actually originate from the fundamentals were attributed to them by nature. This is another dimension of the same subject.

When it is said that man is a being of reason and will, it comes to mind that conflict and interpretation are part of the divine test, because conflict and interpretation are part of the creation/nature, in other words, a law of this world, the *Sunnat Allah*.³⁰ As the verse says, if God had willed, He "could have guided you all."³¹ And again, if He had willed, He "would have made you one nation." But He didn't will so because it is "to test you in what He has given you".³² Another verse states, "He could have made mankind one community; but they will not cease to differ."³³ And in the following verse,³⁴ we see that "whom your Lord has given mercy" will never divide but live in unity and solidarity. Another phrase in the same verse, which is "and for that He created them" is interpreted as "Allah has created mankind to divide".³⁵ In this world of tests, for alliances to take place, there

²⁸ Teber, Id, p. 28-9.

²⁹ "And they will say, "If only we had been listening or reasoning, we would not be among the companions of the Blaze" (al-Mulk: 67/10). Here, the verb "listening" refers to listening to the narratives, or the rules, and "reasoning" is suggested as the way of eternal salvation.

³⁰ See: Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, İstanbul, 1988, p. 160.

³¹ al-An'am, 6/149; an-Nahl, 16/9.

³² Al-Mai'dah, 5/48.

³³ Hud, 11/118.

³⁴ Hud, 11/119.

³⁵ Topaloğlu, *Kelam İlmi*, p. 160-1; Ahmet Saim Kılavuz, "Dini Açıdan Mezhepleşme ve Gruplaşma", inside [H. Hökeleki, V. Bilgin (ed.), *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015], p. 221-2.

will have to be conflicts first. Beings who think uniformly, who do not disagree, who go along the same lines will never have human characteristics. Only angels are reported to be such beings. The theological explanation of these verses concludes that conflict and controversy are instrumental in the testing people are subjected to. But those who followed the commandment "And hold firmly to the rope of Allah all together and do not become divided"³⁶ will pass the test.

The third of the psycho-social factors is the **interaction of Islam and Muslims with different religions, cultures and civilizations**.³⁷ Not long after the end of prophethood, the borders of the Islamic country reached the Atlantic Ocean in the west through conquests, and the borders of India and China in the east. Muslims had intense contacts with Judaism and Christianity in the North and south of Arabia. They also contacted established Eastern religions and sects in Iraq, Iran and beyond. For example, gnostic influences often came from geographies. The collective conversions from the Indian, Turkish, Persian, Mesopotamian, Anatolian, Egyptian and African tribes spontaneously brought the diversity of mentality and culture. In addition to neighborhood and trade with groups that did not accept Islam, intellectual exchanges inevitably gave rise to mutual interaction.

On the other hand, especially during the time of the Abbasids, there would be fluctuations in the mind worlds of Muslims who were acquainted with the deep-rooted philosophical currents of the East and West through translation studies, and this development would bring about deep internal divisions over contentious issues. Besides the developed cultures and civilizations, even the simple bedouin culture has an influence on Islam. When evaluating the first Kharijite groups, the homogenous structure of rural tribalism and the introverted and exclusionary logic of rural tribalism, in a way that is completely contrary to the heterogeneous and introverted structure of urban culture, are therefore definitely on the agenda.

It is undoubtedly easier to explain the **socio-political factors** that are in the second main framework. Starting from the discussions on the caliphate that took place immediately after the death of the messenger of Allah, the seditions emerging in the period of Uthman and finally the civil wars of Jamal, Siffin and Nahrawan, beginning in the 36th Hijri year, have not only been political events but also led to deep breakdowns in the Muslims' world of mind. What is the basic criterion for who is to be the successor of our Prophet? Did He appoint someone for this duty while He was alive? Or did He leave it up to the people's choice? What is the situation of those who died in internal conflicts and wars and those who killed them in the world and the hereafter? If the crime of wrongdoing is a great sin (*al-kabirah*), did those who commit this crime (*al-murtakib al-kabair*) desist from faith as stated in some verses and hadiths and deserve eternal hell? What is the nature of

³⁶ Ali 'Imran; 3/103.

³⁷ Teber, "Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri", p. 30-1.

faith and Islam? Can faith be diminished or improved by rewards and sins? Can it disappear completely? Did the killers and the victims commit these acts with their own will and force, or did they perform the roles their fates assigned to them because the divine providence was determined so?

It is possible to ask more similar questions. As can be seen, various political developments that emerged in the first centuries of Islam, peace situations, wars, elections, appointments, riots, rebellions, arrests, prosecutions, and similar other events laid the foundation for the first sects such as the Khawarij, Shia, Mu'tazila, and Murjiah. Similar socio-political developments would play a role in the formation of sectarian formations such as Durziyyah, Yazidism, Babism-Baha'ism and Ahmadism in the following centuries.

5. Sociological Phases of the Formation of Sects

When the reasons mentioned above come together, do these conditions immediately result in the emergence of sects? In fact, many sects claim that they have existed as the main structure of Islam and true face of religion from the very beginning, without taking these conditions into consideration. This means that other sects have deviated from the right path. It is for the same reason that every sect considers itself as "the saved group", as it is mentioned in a hadith³⁸. Of course, that's not the truth. Again, we should mention that these conditions are not enough for the emergence of sects. The formation of sects requires a long process and many other conditions. They are often preceded by intermediate group forms. So, what are these forms? How does the initial separation occur and what follow-up developments prepare the conditions for the formation of sects?

Birth: According to Michel, who explained the subject through Christianity, the first sign of a religious group formation is the appearance of the tendency. A group formed within the main body insists on something other than what had not been done until then in regard to *aqidah* (faith), morality, rituals or another means of orthodoxy.³⁹ Hodgson, who analyzes the subject from the perspective of the birth of religions, describes this stage, which he calls "creative action/event", as the first of the "three impetus". Such things as a new opening to discovery and inspiration, the discovery of a new value, the development of a new constitution or new styles of government are often the "first driving force".⁴⁰ In Wach's words, this phase is a "radical protest" and objections arise in the areas of doctrine, worship and organization.⁴¹ According to Bilgiseven, objections to the main organization appear in four subjects: Objections to deviance in the theory of religion; objections to ritual and worship procedures;

³⁸ Abu Dawud, Sunnah: 1.

³⁹ Aime Michel, "Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı", inside [Mehmet Aydın (trans. ed.), *Din Fenomeni*, Konya, 1993], p. 69.

⁴⁰ M. G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Trans. İzzet Akyol, İstanbul, 1993, I, p. 11.

⁴¹ Joachim Wach, *Sociology of Religion*, Chicago, 1958, p. 186-193.

The Nature of Religious Grouping: Personalities, Mentalities, Religious, Communities, Sects

objections to the morality, principles and doctrines of religion; and objections to the organization.⁴² Sometimes it is the founding person who created this first movement and community.⁴³ That is, a leader takes on the role of a charismatic spokesperson of new values and the lead of the objectors. It is customary to mention a “revelation” or a “genius” in the invention of values. Those who have experienced this often focus on the periods of depression they experienced before their radical decisions. They say their thoughts are clouded by a problem.⁴⁴

Formation and socialization: The second impetus Hodgson explains is the group commitment that comes from creative action. In other words, creative action is made a point of departure and reference in all works by a mass of people who share a common consciousness that this is very important. “Submission” towards creative action turns into “commitment” at this stage.⁴⁵ Loyalty is now demonstrated by some symbolic behavior. Rituals of participation in the group, forms of common martyrdom and oath, forms of collective worship or compulsory payment and taxation, certain forms of dressing are among these behaviors.

Often members are given a sense that they are communities that have taken on a special task.⁴⁶ Due to the nature of groups, members develop a sense of commitment and sympathy towards them, and a sense of contradiction and difference towards the outside of the group. This type of behavior can range from a mild antipathy to a deep sense of hatred and can be defensive or offensive.⁴⁷ In addition, religious groups establish some psychological barricades between themselves and the outside world, forming a special group identity, drawing the boundaries of the group if necessary, or fortify their loosely drawn boundaries.⁴⁸ It is known that certain prohibitions, regimen forms and supererogatory rituals specific to groups feed the group in terms of establishing identity and drawing boundaries. But the most effective way to achieve the same goal is the attempt of one group to create “the other” by positioning itself at the center. Fortifications are formed in a more robust and permanent manner by othering others.⁴⁹

⁴² Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985, p. 278-9.

⁴³ Michel, “Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı”, p. 70; Adem Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, İstanbul, 2013, p. 47-8.

⁴⁴ Bouthoul, *Zihniyetler*, p. 80.

⁴⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, p. 12-3.

⁴⁶ Nils G. Holm, “Sosyal Bir Fenomen Olarak Din”, Trans. A. Bahadır, *Selçuk Ü.İ.F.D.*, 14 (2002), p. 283.

⁴⁷ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, Ankara, 1984, p. 190.

⁴⁸ R. F. Paloutzian, *Invitation to the Psychology of Religion*, Needham Heights, 1996, p. 166; Vamık Volkan, *Körü Körüne İnanç*, İstanbul, 2005, p. 203.

⁴⁹ For detailed information and examples regarding grouping and loyalty in this context, see. Mehmet Ali Büyükkara, “Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları”, *Usul: İslam Araştırmaları*, 7 (2007), p. 111-9.

So why do believers join such groups? Let's now answer this question. According to Yapıcı, there are several reasons:⁵⁰

a. The sense of attachment and the need for belonging drive people into religious groups. This feeling and need performs a function that enhances the sense of self-esteem and self-worth in the person.

b. The desire to acquire an identity and the need for social acceptance provide the same motivation. The most important feature of religious groups is that they can provide their members with a strong identity as well as the possibility of social acceptance.

c. With the desire to ensure the continuation of the religion they believe in its original form, the religious people come together in certain groups and carry out activities.

d. Similarly, they engage in solidarity within religious groups in order to strengthen their faith and to practice the religion better, as we have seen in cults, for example.

e. Meaningful answers to questions such as what is the meaning of life, why people exist and what purpose they live for can connect people to religious groups.

f. The feeling of deprivation and loneliness in people, who feel lonely in crowds, can be eliminated by the support of religious groups, especially in the case for the "others of society". Their spiritual situations can become healthier in this way.

g. People with physical and mental problems sometimes have the power to deal with them by religious groups.

h. In periods of rapid social changes, these groups can be a refuge for the people who are left unprotected, and they can help them financially and spiritually.

i. Feeling compelled to choose between different religious interpretations, the person chooses a group for various reasons and develops an ethnocentric attitude, believing that "the truth is there".

j. In a secularized and globalized world, they turn towards religious groups with motives such as maintaining their religious identity and resisting imperialism.

On the other hand, we can see that these groups seek salvation in some way. Eternal salvation is perhaps the greatest of these goals and requires an effort towards the afterlife. The search for freedom and a just political order is an expectation of political liberation. Positive social and economic improvements can be added to this. Believing in a transcendental and spiritual power and entrusting

⁵⁰ Asım Yapıcı, "Biz ve Onlar: İç ve Dış Dini Grupların Oluşumunu Besleyen Faktörler ve Aidiyet Psikolojisi", inside [H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015], p. 270-3; See also and cf. Büyükkara, Id, p. 109; Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, p. 93-6.

yourself to him provides therapeutic relief and this resembles a psychological salvation.⁵¹ For people seeking salvation for various purposes, religious groups ensure that a very important need is addressed.

Separation: The formation of subgroups does not necessarily require a definite separatist process. A certain period of tolerance is always present. Those who do not comply with the norms of the main body are first criticized, then warned and condemned. If ideas and actions perceived as deviance are considered as a threat to the most fundamental characteristics of the main body, those involved in such thoughts and activities are explicitly excluded and othered.⁵² As Michel says, "the bud that grew in the body of the orthodoxy" becomes more and more intolerant of being attached to the body.⁵³

While some of the sub-groups that emerged in this process remain committed to the basic principles, some of them may become completely detached from the main structure over time, as they emerge with very deep-rooted objections. This disconnection is accepted by the certain groups. However, sometimes it may be unacceptable.⁵⁴ We can explain this through the acts of showing strong will to remain committed or resisting exclusion. That is, separatist ideas and behaviors are balanced by the will to commit. There are political, social and economic risks in breaking away from the main structure, and it is not easy to take this risk. But if the will to separate is strong or if the resistance to exclusion is insufficient, we can now talk about different subgroups, communities and movements.

Doctrines and Formation of Literature: Hodgson's third impetus is the start of an intense process of interaction and dialogue around group engagement.⁵⁵ Those who created the first values work in exuberance. They see themselves as the bearer of a message, the representative of a mission.⁵⁶ This extraordinary effort of theirs brings about the doctrinalization of first values and objections in a process of intense interaction and dialogue. Doctrine is the total and systematic expression of a belief. The doctrine also implies more or less dogmatism. Then literature forms on these doctrines. Or thinking the way around, ideas, verbs and objections are finalized and decided by the literature created and they transform into doctrines. In other words, literature serves both in the formation of a doctrine and in the explanation of an established one.

⁵¹ Bryan Wilson, *Dini Mezhepler: Sosyolojik Bir Araştırma*, Trans. Ali İhsan Yitik, A. Bülent Ünal, İstanbul, 2004, p. 29-30.

⁵² Yapıcı, "Biz ve Onlar", p. 266.

⁵³ Michel, "Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı", p. 70.

⁵⁴ Yapıcı, "Biz ve Onlar", p. 266.

⁵⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, p. 14.

⁵⁶ Bouthoul, *Zihniyetler*, p. 80.

Formation of Hierarchy and Institutionalization: Groups and congregations, which strengthen loyalty among their members and become crowded and socialized rapidly with new gains, form a hierarchical structure for the effective management of this social structure and go for an institutionalization based on the distribution of responsibilities. With the passing away of the first founders, the exuberant and charismatic bond that has held the members of the congregation together until then inevitably loses this characteristic. Therefore, more formal and rational social bonds need to be built to fill the void. A number of organizational elements that have developed over time are the most natural manifestations of this development.⁵⁷

In summary, in order to talk about the sectarianization of a religious community, the following four conditions are expected to mature:

- a. Socializing/crowding.
- b. Institutionalization based upon a hierarchical order.
- c. The deepening of the differentiation in belief and thought into a certain doctrine.
- d. Formation of a coherent literature explaining the doctrine.

Congregations that do not meet these requirements remain in the same social status. But this often does not last long. They melt/become absorbed or disappear spontaneously within other congregations and sects.⁵⁸

Shahristani, famous historian of religions and sects (d. 1153), adds “to have political and military power” to the above conditions. In his words, “each sect has its own ideas, books it classifies, states that support it, and authorities they obey to.”⁵⁹ Political and military power is the pinnacle of hierarchy and institutionalization, and this evokes a sectarian state or empire.

In the same way and in which processes a denomination is broken from the main structure, a similar process is required to break loose from sects. Intra-sectarian sub-groups may evolve into new denominations, provided they meet the requirements. The birth of Durziyya from the Ismailiyya sect took place at the end of a similar process. Even the formation of a new religion may be at stake. In the 1840s, a divergence in the Shaykhiyya community, which emerged from Shiism in the early 1800s and still exists today, resulted in a split, and in a century-long period, first the Babylonian sect and then the Bahá'í religion came into existence.

⁵⁷ Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, p. 49.

⁵⁸ The processes where the sects *develop into an ecclesiastical body or split into lesser groups or be merged with different other groups or be absorbed* by them are compared to with the analyses based on the studies regarding Christian denominations within the context of the relevant terminology. (Wach, *Sociology of Religion*, p. 199-200).

⁵⁹ See. Abu al-Fath, Muhammad al-Shahrestana, *Kitab al-Milal wa al-Nihal*, ed.: E. A. Mahna, 'A. H. Fa'ur, Beirut, 1419/1998, p. 56.

The Nature of Religious Grouping: Personalities, Mentalities, Religious, Communities, Sects

It is possible to detect some different characteristics in comparison between the “established” sects, which gains this status by socializing, and thus earns a substantial distance in the path of sectarianization and those continuing to sustain in a narrow and unsociable manner. These differences can be seen between a sect separated from the main structure and the main structure it has left, as well as between the formations and sub-sectarian groups (*factions*), which we can now literally call a sect.⁶⁰ To explain these differences using sectarian-group specific terms;

a. While supporters of the factions live primarily based on their beliefs, in other words, try to keep up with their beliefs; the representatives of sects reconcile their beliefs and practices with the life they live, and thus their religious lives, from time to time, become intertwined with secular culture. Shahristani's emphasis on the “states that help the sects” mentioned above essentially points to an advanced dimension of secularization.

b. Factions (religious groups) are often egalitarian but sects are hierarchical.

c. Factions are often radical, while sects are conservative.

d. Factions are non-privileged, while sects are based on the ruling classes.

e. A faction has a social relationship system that works from bottom to top. A sect, on the other hand, sees itself as a superstructure, both socially and religiously.

f. Membership to the factions is a conscious act based on free choice and voluntary submission is essential in this respect. In sects, on the other hand, membership is the natural result of being born in that community and being with that community.

g. Factions are formations that are far from apparent shapes, and that are spiritual, moral, and secretive. Sects, on the other hand, attempt to distance themselves from spiritualism, to rationalize themselves and to be seen as an object of respect.

h. Factions are often at odds with the world because they reject many of the existing institutions and cultures. Sects, on the other hand, are mostly integrated with the world.

i. Factions have often taken on a totalitarian character. They don't accept differences. For this, they have difficulty adapting to changing circumstances. In sects, however, there is a division of labor. The status of those above and below the hierarchy is different. While the clergy at the top have certain and heavy religious obligations, those ordinary members at the bottom are less and lighter.

⁶⁰ Wilson makes this comparison in the context of Christianity between *church* and *sect* formations. See. Wilson, *Dini Mezhepler*, p. 13, 29-33. Here the *church* corresponds to the main body or sectarian main body, which we call “the established”, while the sect corresponds to the separatist formations.

This study examines the nature of social-psychological relationships, transformations and changes from personalities and mindsets to groups, factions and sects. And as a result of the findings given above, it may be necessary to emphasize the following methodological fact: Understanding and examining all religious group structures, including sects, as fixed and unchanging ideas and practices will open the door to serious methodical mistakes. What is needed in this regard is to treat these formations on a process-centric basis. Because these are passive frameworks, their content or acceptance can change in parallel with the change of temporal and spatial contexts. Over time, there may be new formations and syntheses, and the presence or representation of these social groups and structures can be reshaped in line with these syntheses.⁶¹ The fact that religious groupings are in a life cycle resembling human life, as we discovered at the beginning of the study, both tells us that the natural process is more complex than thought, and also reminds us of the methodological difficulties in investigating this process.

Conclusion

Before considering sectarianism as a religious case, it is necessary to investigate and evaluate this phenomenon with its human and sociological dimensions. In order to understand the nature of religious grouping, our first starting point in the process is the person, then the society formed by these individuals. Our study concludes that personalities such as a psychological factor and mindsets that reflect social personality have a observable effect on the process of religious grouping and sectarianism. The fact that people adherent to the same religion or sect may have different religious thoughts and attitudes is on one hand related to personal traits, and a result of personalities, on the other hand. The examples we have examined indicate that not only are mentalities influential in the birth of religious groups and sects, but they also give different intellectual/ideological colors to the groups and sectarian structures, thus providing the basis for the birth of sub-groups and sometimes the break from the main structure.

When the processes that produce the denominations are evaluated properly, it will be seen that these processes are not one-dimensional, nor do they progress in a single linear pattern. There are often multiple reasons in question. Besides personality and mentality, the conflict-prone nature of religious texts is very influential in this process. When Islam's encouragement to reason and freedom of opinion is considered within this context, the question regarding whether the interpretation is a foregone conclusion for Muslims or not arises. In this respect, the thesis that division is part of the divine test becomes remarkable when supported

⁶¹ Mehmet Kalaycı, "Mezhepleri veya Dini Hareketleri Tamamlan(ma)mış Kimliksel Süreçler Olarak Okumak", [H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015], p. 240.

with certain doctrines. Besides these, the intense interaction of Muslims with different religions, cultures and civilizations since the first century, the political divisions they experienced and the civil wars were also factors that facilitated religious grouping and sectarianism.

Since the sects were not born as a sect at their origins, there must be some stages in the birth and development of these formations. Our study examines these phases in five categories: birth, formation and socialization, break-up/separation, doctrine and literature creation, and finally hierarchy formation and institutionalization. While the phenomenon of socialization was explained, many of the reasons that led people to enter religious groups were summarily identified. This study also reveals the four conditions of sectarianism, socialization, institutionalization in a hierarchical order, conversion of belief and thought, transformation into doctrines, and the formation of a consistent literature explaining those doctrines. In the context of these conditions, a comparison between religious formations and sectarian structures, which may be referred to as "factions" and but can not yet be considered sects, has taken place in the last part of our study. Similarly, it was also emphasized that the dissent and disengagement among the sects, which are likely to take place in advanced stages, were the product of a process similar to the sects' initial departure from the main structure. The picture regarding the nature of the sociological stages in question, which we added at the bottom of the study, will probably make the subject more clear.

REFERENCES

- Anderson, Per Durst, "Language, Cognition and Mentality", Per Durst-Anderson, Elsebeth F. Lange (ed.), *Mentality and Thought: North, South, East and West*, Copenhagen, 2010.
- Aydın, Mustafa, "Zihniyet Sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri", *Tezkire*, 11/2 (December 1997).
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985.
- Bouchard, Thomas, McGue, Matt, "Genetic and Environmental Influences on Human Psychological Differences", *Journal of Neurobiology*, 54/1 (2003).
- Bouthoul, Gaston, Zihniyetler: Kişi ve Toplum Arasında Zihin Yapısına Dair Psikososyolojik Bir İnceleme, Trans. Selmin Evrim, İstanbul, 1975.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları", *Usul: İslam Araştırmaları*, 7 (2007).
- Digman, J. M., "Personality Structure: Emergence of the Five-Factor Model", *Annual Review of Psychology*, 41 (1990).
- Dönmezer, Sulhi, *Sosyoloji*, Ankara, 1984.
- Abu Dawud, Sunan.
- Abu al-Fath, Muhammad al-Shahrastana, *Kitab al-Milal wa al-Nihal*, ed.: E. A. Mahna, 'A. H. Fa'ur, Beirut, 1419/1998.
- Efe, Adem, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, İstanbul 2013.
- Hodgson, M. G. S., *İslam'ın Serüveni*, Trans. İzzet Akyol, İstanbul, 1993, I.

- Holm, Nils G., “Sosyal Bir Fenomen Olarak Din”, Trans. A. Bahadır, *Selçuk Ü.İ.F.D.*, 14 (2002).
- Jang, K., Livesley, W. C., Vemon, P. A., “Heritability of the Big Five Personality Dimensions and Their Facets: A Twin Study”, *Journal of Personality*, 64/3 (1996).
- Kalaycı, Mehmet, “Mezhepleri veya Dini Hareketleri Tamamlan(ma)mış Kimliksel Süreçler Olarak Okumak”, H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur’an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015.
- Katipoğlu, Bedri, “Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/23 (2012).
- Kılavuz, Saim, “Dini Açından Mezhepleşme ve Gruplaşma”, H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur’an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015.
- Konuk, Yahya, *Cihadın Mahrem Hikayesi*, İstanbul, 2007.
- Kutlu, Sönmez, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, *İslamiyat*, 4/4 (2001).
- Macit, Mustafa, “Çalışmayla İlgili Tutumlar, Zihniyet ve Din”, *EKEV Akademi Dergisi*, 9/23 (2005).
- McCrae, Robert R., John, Oliver P., “An Introduction to the Five-Factor Model and its Applications”, *Journal of Personality*, 60/2.
- Michel, Aime, “Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı”, Mehmet Aydın (trans. ed.), *Din Fenomeni*, Konya, 1993.
- Mucchielli, Alex, *Zihniyetler*, Trans. Ahmet Kotil, İstanbul, 1991.
- Paloutzian, R. F., *Invitation to the Psychology of Religion*, Needham Heights, 1996.
- Saraglou, Vassilis, “Gençlerin Dinleri ve Kişilikleri: Belçika’da Yapılan Yeni İncelemeler”, Trans. Veysel Uysal, *Marmara Ü. İlahiyat F. Dergisi*, 19 (2000).
- Saroglou, Vassils., Garcia, A. Munoz, “Individual Differences in Religion and Sprituality: An Issue of Personality Traits and/or Values”, *Journal of the Scientific Study of Religion*, 47/1 (2008).
- Sayın, Aslıhan, Aslan, Selçuk, “Duygulanım Bozuklukları ile Huy, Karakter ve Kişilik İlişkisi”, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 16/4 (2005).
- Teber, Ömer Faruk, “Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri”, M. A. Büyükkara (ed.), *İslam Mezhepleri Tarihi*, Eskişehir, 2010.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi*, İstanbul, 1988.
- Ülgener, Sabri, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, Ankara, 1983.
- Wach, Joachim, *Sociology of Religion*, Chicago, 1958.
- Vamık Volkan, *Körü Körüne İnanç*, İstanbul, 2005, p. 203.
- Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul, 1998.
- Wilson, Bryan, *Dini Mezhepler: Sosyolojik Bir Araştırma*, Trans. Ali İhsan Yitik, A. Bülent Ünal, İstanbul, 2004.
- Yapıcı, Asım, “Biz ve Onlar: İç ve Dış Dini Grupların Oluşumunu Besleyen Faktörler ve Aidiyet Psikolojisi”, H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur’an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015.
- Yavuz, Sefer, “Zihniyet ve Din”, Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu (ed.), *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ankara, 2012.

طبيعة التحزب الديني:

الشخصيات، الذهنيات، الجماعات، المذاهب*

أ. د. محمد علي بيوك قره

جامعة إسطنبول - كلية العلوم الإسلامية: buyukkara@excite.com

الخلاصة:

إن التحزبات الدينية التي تشمل المذاهب الدينية والسياسية، تشبه حياة الإنسان تماماً، كونها تتأثر وتتوثر في العديد من المجالات، فالإنسان الذي يعدّ العنصر الأساس في تشكل هذه التحزبات الدينية، بالإضافة إلى المصطلحات الخاصة بالمجتمع تحظيان بأهمية كبيرة. وسيتم خلال بحثنا هذا تناول الشخصيات والذهنيات كل على حدة. وفيما يخص الأسباب التي تهيئ الجو المناسب لنشأة المذاهب سيتم دراستها بدقة من خلال علم النفس السياسي وعلم الاجتماع السياسي. كما سيتم شرح المراحل الاجتماعية لنشأة المذاهب أيضاً. وتعد هذه الأمور كلها بمثابة المعطيات التي تزيل الغشاوة عن طبيعة نشأة الجماعات الدينية ومن ضمنها التمدد.

الكلمات المفتاحية: التحزب الديني، المذهب، الجماعة

Dini Gruplaşmanın Doğası:

Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler

Özet

İtikadi ve siyasi mezhepleri de ihtiva eden dini gruplaşmalar, çok yönlü etkileşimler içinde ve tıpkı bir insan hayatını andırır biçimde bir yaşam döngüsüne sahiptirler. Dini gruplaşmaların merkezinde yer alan insan unsuru ve toplum ile alakalı bazı temel kavramlar bu bağlamda önem kazanır. Kişilikler ve zihniyetler bu açıdan çalışmamızda ayrı ayrı ele alınmaktadır. Mezheplerin doğuşunu hazırlayan nedenler ise psiko-sosyal ve sosyo-politik yönleriyle incelenmektedir. Ayrıca mezheplerin oluşumunun sosyolojik aşamalarına açıklamalar getirilmektedir. Bütün bunlar, mezhepleşmeyi de içine alan dini gruplaşma olgusunun çok bilinmeyen doğasını bizlere açan verilerdir.

Anahtar Kelimeler: Dinî Gruplaşma, Mezhep, Cemaat

The Nature of Religious Grouping:

Personalities, Mentalities, Religious, Communities, Sects

Abstract

Religious grouping, which includes practical and political sects, has life cycle which is open to transformations similar to a human life. The human and some

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler" التي نشرت في العدد الخامس من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (محمد علي بيوك قره، طبيعة التحزب الديني: الشخصيات، الذهنيات، الجماعات، المذاهب، الإلهيات الأكاديمية، ٢٠١٧، العدد: ٥، ص ٣٧-٥٨). من الواجب أن يستند في الإقتباس إلى المقالة التركية.

fundamental concepts of the society, which take place at the center of the religious grouping, gain importance in that context. In that sense, personalities and mentalities are held separately in this article. The reasons that pave the way for the emerge of the sects are examined from the psycho-social and socio-politic aspects. Besides, some explanations are made on sociological stages of the formation of sects. All these efforts are the key data to understand the unknown nature of religious grouping which consists sectarianism.

Keywords: Religious Grouping, Sect, Community

في البداية يجب علينا أن نوضح أن التحزبات الدينية التي تشمل المذاهب الدينية والسياسية، تشبه من حيث الشكل حياة الإنسان تماماً، كونه يعيش في جو من التأثير المتبادل في مجالات عديدة، وما نود قوله هو أن الأحداث التي تؤدي إلى ولادة ما، ثم توالي الولادات والوفيات أيضاً، ومرحلة النمو ما بين الولادة والوفاة، والتطورات، والاتحادات، والتغيرات، والانتقال من حالة إلى حالة، والتأثيرات التي لا تعد ولا تحصى، أو الضعف والاضمحلال والانحلال، وما شابه ذلك من تشكلات ومراحل، كلها تعدُّ بمثابة وقائع طبيعية مؤثرة في الكتل الاجتماعية هذه. فقبل أن نبدأ البحث في موضوعنا الرئيس ألا وهو مسألة التمدد، علينا أولاً أن نوضح العنصر الأساسي الذي يتشكل منه المذهب وهو الإنسان بالإضافة إلى بعض المصطلحات الرئيسية التي تخص المجتمع. وأولى هذه المصطلحات هي الشخصية، حيث لا يمكننا فهم طبيعة التمدد والتحزب الديني قبل أن نفهم خصوصيات شخصية الإنسان.

١ - الشخصيات:

وهي ما تميز الشخص عن الآخر، فكل الصفات النفسية الدائمة، التي تجعل من الإنسان شخصاً هي التي تكوّن شخصيته. وفيما يتعلق بموضوعنا يجب دراسة الشخصية من ناحيتين، الأولى هي الذهنية التي سنوضحها فيما بعد، كونها من المصطلحات ذات صلة بالشخصية. وتعد الشخصية من العوامل التي توجه سلوك الإنسان، كما تشكل وبشكل غير مباشر الذهنية التي تعد نمطاً من أنماط العقيدة المشتركة الكامنة في مجتمع ما. ويمكن القول: إن الذهنيات هي في الواقع بمثابة «شخصيات اجتماعية». أما النقطة الثانية، فتعد سبباً يحدد بنية الجماعة التي سينتمي إليها الأفراد من مختلف الشخصيات. ويعزو هنري سي مكو ماس سبب تشكل الجماعات الدينية في إحدى مؤلفاته القديمة تحت عنوان: علم النفس في المذاهب الدينية: المقارنة بين الأنماط (نيويورك ١٩١٢)، إلى الاحتياجات النفسية المختلفة للبشر، وبحثهم عن الأماكن التي تتناسب مع مشاعرهم وشخصياتهم من أجل تحقيق هذه الاحتياجات. وانطلاقاً من هذه النظرية نستنتج أن كل هذه الجماعات التي تتبنى أفكاراً مختلفة، سواء كان هذا الفكر مؤيداً للعنف، أم سلمياً، أم إصلاحياً، أم عقلياً، أم تقليدياً، أم منغلقاً على نفسه، كلها تتشكل وتتطور على يد الأفراد الذين لديهم ميول شخصية تجاه هذه الأفكار^(١).

(١) Sönmez Kutlu, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", İslâmiyât, 4/4 (2001), s. 15-36

وفي حال واصلنا نقاشنا استناداً إلى نظرية السمات الخمس الكبرى فيما يتعلق بعلم النفس الشخصية الأكثر قبولاً واستخداماً في يومنا هذا، دون الخوض في نقاشات تقنية، نلاحظ أنه تم تصنيف الشخصيات من خلال خمسة عوامل رئيسية^(٢):

أ. عامل الانبساط: هو العامل الذي يمثل المرونة والانفتاح في العلاقات الاجتماعية. والذي يعكس شخصية الأفراد الذين يتمتعون بشخصية صادقة، ومدفعة، ونشطة، واجتماعية، ومحاور، ولطيفة، ومحبوبة. وفي حالة الإفراط تظهر من خلال محاولة الفرد جذب الانتباه واللجوء إلى العنف، أما في حالة التفريط تظهر من خلال ركود العلاقة الاجتماعية، والتزمت، والانطواء، والخجل، والانعزال، والتقوقع، والابتعاد عن الناس.

ب. عامل الانسجام: هو العامل الذي يشير إلى الميزات الإيجابية في علاقة الفرد مع الأشخاص الآخرين. وأهم الصفات التي تتميز بها هذه الشخصية هي حب الصداقة، وحب مد يد العون للآخرين، والعطف والحنان. وفي حالة الإفراط تتصف هذه الشخصية بالنقاء والسذاجة والاستسلام، وفي حالة التفريط تتصف بالريية، والقدرة على التمييز، والاعتراض، والجدل، والغطرسة، والطموح، والعداوة.

ج. عامل التحلي بالمسؤولية: وهو العامل الذي يشير إلى تحمل المسؤولية، والتفكير والتصرف بشكل متزن ومنتظم ومنهجي ومخطط له، كما يعكس شخصية الأفراد الذين يتمتعون بإرادة النجاح والشعور بالمسؤولية والموثوقية والقدرة على الإنتاج من خلال العمل الجماعي المنتظم. وفي حالة الإفراط تتصف هذه الشخصية بالعدا والغرور والقلق، بينما في حالة التفريط تتصف بالتردد وعدم الاستقرار والتشتت، والإهمال، واللامبالاة، ويظهر لديهم ميول للتقشف. وهذا النوع من الشخصيات لا يتصف بالموثوقية كونها تميل نحو التفكير والتصرف بشكل عفوي وليس بشكل منهجي ومنتظم.

د. عامل الاستقرار العاطفي: هو العامل الأساسي في تحقيق الاستقرار العاطفي أو عدم تحقيقه، فالأشخاص الذين يحافظون على هذا التوازن هم أشخاص يتسمون بالهدوء والسيطرة على دوافعهم، لكنهم يعيشون حالة عاطفية طبيعية، بحيث تنعكس على شخصياتهم الخارجية. أما عدم الاستقرار العاطفي فهو نوع من

J. M. Digman, "Personality Structure: Emergence of the Five-Factor Model", Annual Review of Psychology, 41 (1990), s. 417-440
Robert R. McCrae, Oliver P. John, "An Introduction to the Five-Factor Model and its Applications", Journal of Personality, 60/2, s. 175-215. Vassilis Saraglou, "Gençlerin Dinleri ve Kişilikleri: Belçika'da Yapılan Yeni İncelemeler", çev. Veysel Uysal, Marmara Ü. İlahiyat F. Dergisi, 19 (2000), s. 123-144; V. Saraglou, A. Munoz-Garcia, "Individual Differences in Religion and Spirituality: An Issue of Personality Traits and/or Values", Journal of the Scientific Study of Religion, 47/1 (2008), s. 83-101

أنواع التفريط، حيث تعكس صورة الشخصية الضعيفة المهزوزة. وفي حال انهيار هذا التوازن، يظهر في الشخصية حالات من القلق والاكتئاب والتوتر والضعف والغضب والجور.

هـ. عامل الانفتاح على الخبرة: هو العامل الذي يمثل الفكر والسلوك الفضولي والإبداعي. حيث يتمتع أصحاب هذه الشخصيات بروح التجديد والمغامرة ومنفتحون على تجارب وخبرات جديدة، ويتأثرون بهذا العامل لكنهم يتسمون بالشخصية القوية والحاملة لكن ضمن إطار الواقعية. وفي حالة الإفراط يظهر لدينا شخصية لا يمكن التنبؤ بها، حيث يقامرون بحياتهم من خلال تعريضها لمخاطر كبيرة. بينما في حالة التفريط تظهر من خلال محاولة الشخص الحفاظ على الاستقرار واتخاذ الإجراءات اللازمة من أجل ذلك. في حين يبدو هذا الأسلوب التقليدي في التعامل وكأنه معادٍ للتغيير.

لكن هذه السمات الشخصية كيف تنشأ وتتطور وتثبت وجودها بقوة؟ للإجابة عن هذا السؤال يتم ذكر عاملين اثنين: أولهما: الانتقال الوراثي، أما الثاني: فهو البيئة المحيطة. ونقصد بالبيئة العائلة والأصدقاء والمدرسة والتعليم والثقافة والجغرافيا والمناخ. ويعرف أن العوامل الوراثية والبيئية تلعب دوراً في تشكل الشخصية بمعدل خمسين بالمائة تقريباً. وتغير شخصية الإنسان حتى سن الثلاثين إلى حد ما، لكنها تستقر ولا يطرأ عليها تغيرات كبيرة بعد هذا السن^(٣).

كما يجب التطرق إلى بعض المفاهيم مثل المزاج والطباع الشخصية ضمن هذا السياق. فالمزاج أو الطباع يشير إلى نمط الشعور لدى الإنسان، ويتعلق إلى درجة كبيرة بالجانب الوراثي للشخصية، كما يتعلق بالتركيب الكيميائية للجسم. فعلى سبيل المثال: الشخصية القلقة، والهادئة، والمرحة، والفكاهية، والمنغلقة على نفسها، والمنفعلة وما شابه ذلك من صفات كلها بمثابة محددات لمزاج الشخص. أما بالنسبة للشخصية أو السجية، فهي صفات مكتسبة وقابلة للتغيير أكثر من الصفات الوراثية. فجميع السمات الشخصية المقبولة والأخلاقية التي تتناسب مع القيم الاجتماعية هي سمات تشير إلى الشخصية الجيدة، وكل ما هو عكس ذلك يشير إلى الشخصية السيئة. فعلى سبيل المثال: صفات الاستقامة، والكذب، والصدق، والزيغ، والحسد، والتحريض، وحب الخير وما شابه ذلك كلها تعدُّ من مظاهر سجية الفرد. إذن، الشخصية تتكون من توحد المزاج وهي الصفات الوراثية، مع السجية وهي الصفات المكتسبة في آن واحد^(٤).

(٣) K. Jang, W. C. Livesley, P. A. Vemon, "Heritability of the Big Five Personality Dimensions and Their Facets: A Twin Study", Journal of Personality, 64/3 (1996), s. 577-591; Thomas Bouchard, Matt McGue, "Genetic and Environmental Influences on Human Psychological Differences", Journal of Neurobiology, 54/1 (2003), s. 4-45

(٤) Aslihan Sayın, Selçuk Aslan, "Duygulanım Bozuklukları ile Huy, Karakter ve Kişilik İlişkisi", Türk Psikiyatri Dergisi, 16/4 (2005), s. 277; Bedri Katipoğlu, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5/23 (2012), s. 343

فالاختلاف الحاصل في الفكر أو الآراء الدينية بين منتسبي الدين الواحد أو المذهب الواحد تكون بسبب الصفات الشخصية المختلفة من جهة، والذهنيات المختلفة من جهةٍ أخرى. فعلى سبيل المثال: الصفات الشخصية المختلفة التي تطرقنا إليها أعلاه آنفاً، حيث يمكن ملاحظة بعض من هذه الصفات طاغية في جماعة دينية أو مذهبية أكثر منها في جماعة أخرى، وفي بعضها أقل من الأخرى.

٢- الذهنيات:

يعرف ماكهيل الذهنية على أنها نظام مغلق المصدر والخاص بمجتمع ما. وبفضل هذه المفاهيم المشتركة يتحول المجتمع إلى كتلة واحدة متجانسة. ووفقاً لهذا النظام تتكون نظرة الأفراد للأشياء؛ لذلك، يتشكل سلوك الفرد بما يتناسب مع هذه المفاهيم^(٥)، ومن هذه الناحية نجد أن الذهنية هي من تشكل التركيبة الحيوية والديناميكية للمجتمع، وعناصر هذه التركيبة متأصلة في أفراد المجتمع ككل على حدة. وهكذا تلعب الذهنية دوراً في توجيه أفكار وإبداعات الأفراد خاصةً والمجتمع عامةً، ويتم تحديد المتطلبات والمشكلات والمخاوف وفقاً للذهنية^(٦).

وبالنسبة إلى تجذر الذهنية في الأشخاص يمكن تصويرها على الشكل الآتي: نستشق الذهنية كما نستشق ذرات الهواء بغض النظر عن مصدرها. والأفكار التي نلقاها بسبب تأثيرات البيئة المحيطة تسهم في الحفاظ على استمراريتها، وتتمكن من الفرد بشكل قوي، وتستحوذ على أفكاره وأحاديثه اليومية. وحتى الطفل عندما يولد يبدأ يكتسب ويتشرب السلوك والأفكار السائدة في محيطه بتمامها^(٧)، ولكي يتم تعريف الذهنية على أنها منظومة التلقينات التي تسرب إلى الوعي واللاوعي لدى الفرد، أو أنها «النظرة إلى العالم»، يجب أولاً أن تتحول إلى مجموعة من السلوكيات والقوانين السلوكية؛ فالذهنية لا تعني المضمون أو المعتقد فحسب^(٨). وفي هذا السياق قد يتوجب علينا التأكيد على الفرق بين الذهنية والإيديولوجيا. فالذهنية أكثر عمقاً من الإيديولوجيا، حيث إن تشكيلها يحتاج إلى وقت أطول، وتتركز في اللاشعور، ثم توجه الأفراد نحو السلوك القائم على الحدس. وهذه هي النقطة المهمة التي تميز الأيديولوجية عن الذهنية. فالأيديولوجية بنية تتعلق بالشعور، بينما تتعلق الذهنية باللاشعور^(٩).

(٥) Alex Mucchielli, Zihniyetler, çev. Ahmet Kotil, İstanbul, 1991, s. 7.

(٦) Gaston Bouthoul, Zihniyetler: Kişi ve Toplum Arasında Zihin Yapısına Dair Psikososyolojik Bir İnceleme, çev. Selmin Evrim, İstanbul, 1975, s. 5.

(٧) T. Suranyi-Unger'den alıntı olarak bkz. Sabri Ülgener, Zihniyet, Aydınlık ve İzim'ler, Ankara, 1983, s. (٧).

(٨) Ülgener, a.g.e., s. 20, 24-5.

(٩) Sefer Yavuz, "Zihniyet ve Din", [Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu (ed.), Din Sosyolojisi El Kitabı, (٩).

كما صنف بوتول كل هذه التعاريف والتقييمات على أنها من «سمات الذهنية» باعتبارها مصدراً مشتركاً لأفكار المجتمع، وأنها بمثابة الرابط القوي الذي يربط الفرد بجماعته. فالذهنية التي تعدُّ أهم عناصر الهوية الشخصية للفرد؛ تعكس ملخص الحياة الاجتماعية التي تلمصها، وإذا أردنا أن نعرفها من وجهة نظر الفيلسوف إيمانويل فبهي الشكل البديهي لمعلوماتنا. ولم تكتفِ الذهنية بأن تنعكس على مواقفنا وسلوكنا، بل تؤدي إلى انعكاسات وردّات فعل بشروط معينة^(١٠). وحتى نتمكن من فهم ذهنية ما وتوضيحها، هناك بعض العناصر التي يجب اتباعها، أي أن الذهنية لا تكشف إلاً من خلالها، مثل المبادئ الأخلاقية، والعادات والتقاليد، والقواعد الحقوقية، ورغبات المجتمع، كما تعتبر القوانين التي تم وضعها من قبل المجتمع، والاحتكاك مع الأفراد والمجتمعات، والأقوال المأثورة، والذكريات والسير الذاتية بمثابة المعايير الأكثر موثوقية لاستخدامها في تحليل الذهنية^(١١).

وكما ترون، تتضح الذهنية عندما تتقاطع الظروف الاجتماعية مع عالم الذهن المعرفي. وهنا يتدخل عدد من العوامل المتغيرة مثل اللغة والعلاقات الاقتصادية والدينية والسياسية والاجتماعية. ويتم الفصل بين الذهنية وهذه العوامل من حيث السبب والنتيجة^(١٢). ولذلك فليس من الصعب تحديد العوامل الأكثر تأثيراً، التي تعد سبباً أكثر منها نتيجة، في تشكل الذهنيات. فعلى سبيل المثال: اللغة، هي واحدة من هذه العوامل الأكثر تأثيراً على تفكير الإنسان ومواقفه بشكلٍ عجيب. بالطبع يقصد هنا اللغة الأم، كما تؤثر بنية الجمل النحوية الخاصة بهذه اللغة على أفكار وشخصيات الأفراد، وبالتالي تؤثر على الثقافات والذهنيات^(١٣). وبالمقارنة مع هذه النظرية، أظهرت الدراسات أن اليابانيين والصينيين والكوريين هم أكثر من تنطبق عليهم هذه النظرية، بينما يميل شعوب شرق آسيا نحو الشخصية الشمولية، وشعوب غرب أوروبا نحو الشخصية التحليلية^(١٤).

كما بحث «ماكهيل» في التأثيرات الجغرافية ضمن هذا السياق، حيث أجرى التجربة الأولى على القرويين، ووجد أن الفلاح الذي يعتني بالحقول والأرض والمزرعة والحيوانات التي يمتلكها يتميز بشخصية تقليدية تحترم النظام وتبحث عن الاستقرار. كما أن المعلومات التي حصل عليها هي مجرد معلومات عملية ولموسة على أرض الواقع، وهذه المعلومات تستند إلى الملاحظة أكثر من استنادها إلى النظريات والاستدلالات. كما يؤمن القروي بالعمل الفردي بشدة ويهتم بتنظيم عمله بمفرده^(١٥). بينما ذهنية وطريقة التفكير لدى سكان مناطق

(١٠) Bouthoul, Zihniyetler, s. 21-2.

(١١) Ülgener, Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, s. 23.

(١٢) Mustafa Macit, "Çalışmayla İlgili Tutumlar, Zihniyet ve Din", EKEV Akademi Dergisi, 9/23 (2005),

s. 260-1. Ayrıca bkz. Ülgener, a.g.e., s. 21.

(١٣) Per Durst-Anderson, "Language, Cognition and Mentality", [Per Durst-Anderson, Elsebeth F. Lange (ed.),

Mentality and Thought: North, South, East and West, Copenhagen, 2010] içinde, s. 36-8.

(١٤) Durst-Anderson, a.g.e., s. 35.

(١٥) Mucchielli, Zihniyetler, s. 34.

الغابات الاستوائية ستكون مختلفة تماماً. وعلى ما يبدو أن ظروف المعيشة سهلة في تلك المنطقة بحيث تتوفر البيئة المناسبة التي تسهم في توفير الغذاء بشكل دائم، ولكن كثيراً ما يكون أفق الحياة مغلقة أمامهم دائماً. إذ لا جدوى من مقاومة طبيعة تلك الغابة التي تحيط بهم من كل جانب، لأن هذه الجهود ستذهب سدى أمام سرعة انتشار الغابات وغازارة الأمطار والفيضانات. ويعتقد ماكهيل، أن هذا المناخ يشكل أساس الذهنية التي تؤمن بالقدر، وتظهر من خلال بعض السلوكيات مثل القبول بالأمر الواقع والنأي بالنفس والتوكل^(١٦).

وكما صور «كونوك» الشخصية الصحراوية التي تعكس الشخصية الاجتماعية للقبائل العربية السلفية التي تقطن منطقة نجد، وبذلك يكون قد قام بتصوير الذهنية التي يتصفون بها. فهل النظريات والفلسفات وسهولة تخطي الحد الفاصل بين الموت والحياة، لا تجدي نفعاً أمام حقيقة الصحراء؟ أليس إيجاد الحلول العملية واتخاذ الاجراءات اللازمة للحماية من المخاطر القاتلة أولى وأكثر أهمية؟ فبقاء الماء ووضوح الاتجاه هو ما يهم الشخصية العربية، وأما الأشياء الأخرى ليست مهمة جداً^(١٧). وأثار «وات» موضوعاً عن الثقافة البدوية القبلية التي ولد من رحمها الخوارج، حيث تحدث عن تأثير الذهنية الجماعية دون الفردية داخل مجتمعات الخوارج. كما تم نقاش العديد من المسائل الدينية ضمن إطار المنطق القبلي البسيط من خلال استخدام تعبيرات خاصة بالجماعة والمجموعة من منظور ضيق. حيث يصف الخوارج الجماعات الأخرى بالكفار والمشركين وأهل النار، بينما هم فقط المسلمون المؤمنون الناجون الفائزون بالجنة^(١٨).

٣- علاقة الذهنية بالمدرسة الدينية والمذهب:

في الواقع، لقد تم الدخول إلى الموضوع من خلال الأمثلة المذكورة أعلاه، فالشخص الذي لم يقتنع بأي فكر أو سلوك مغاير، قد يكون يتبع للذهنية التي توجه أفكاره وسلوكه، بحيث يجد السعادة والراحة والحماسة والتركيز على الهدف من خلالها. كما ننظر إلى البيئة المحيطة بنا من خلال هذه الذهنية، كما تلعب دوراً في تحديد علاقاتنا مع الناس، باختصار؛ إنها تترك أثراً في كل مجال من مجالات الحياة، حيث يعتبر الدين إحدى هذه المجالات فما هي المعايير التي نحكم على النصوص من خلالها؟، وما هو المنظور الذي ننظر إلى المراجع من خلاله؟، وعند قراءة الأحداث التاريخية فأى منهج نتبع؟، وكيف يمكننا التوفيق بين القديم والحديث؟ هذه الأسئلة وما شابهها، هي أسئلة حساسة للغاية، حيث تشكل أساس منهجية تأويل الوقائع وفهم المسائل الدينية من وجهة نظر الدين، والذهنية هي ما تحدد ذلك غالباً. وبما أن الذهنية التي تسمى بالنظام المصدري، تلعب دوراً رئيساً في تحليل الأخبار، وتؤثر على عملية التفكير باستمرار^(١٩). وبالرغم من الرجوع إلى نفس النصوص

(١٦) Mucchielli, a.g.e., s. 48-50.

(١٧) Yahya Konuk, Cihadın Mahrem Hikayesi, İstanbul, 2007, s. 236.

(١٨) Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, İstanbul, 1998, s. 42-3.

(١٩) Mucchielli, Zihniyetler, s. 21.

والأحداث التاريخية والمراجع والعلماء، إلا أنه يتم التوصل إلى نتائج متفاوتة، وهذه العملية تعد بطريقة أو بأخرى نتيجة طبيعية لاختلاف المذاهب.

كما يسهم ما يسمى بروح الزمان والمكان في عملية تشكل المذهبية من خلال الجغرافيا واللغة والأشخاص بمختلف شخصياتهم والتقاليد والقيم والدين والثقافة وغيرها. وبناء عليه يعدُّ مجموع العناصر المتغيرة التي تؤثر على المذهبية، وتتأثر بها من خلال هذه العملية. وتسهم القيم العصرية والميول العالمية في هذه العملية أيضاً، وبالتالي تظهر أشكال مختلفة للمذهبية التي لا تقتصر على مجتمع معين، حيث تعبر عنها المجتمعات بطريقة الخاصة^(٢٠). فالذهبية الرباعية^(٢١) التي وضعها آيدن استناداً إلى مصادر علمية تشير إلى أنماط المذهبية التي تظهر لدى الفرد أو المجتمع، ومنها المذهبية الروحانية/الحدسية. فهي شكل من أشكال المفاهيم التي لا تستند إلى الإدراك العقلي والمادي فقط. وهذا لا يعني أنها لا تلجأ إلى العقل والمحسوسات أبداً، وإنما تتجاوزهما. ووفقاً لهذا، تتمتع الكائنات ببنية سرية، فالوقائع لا ينظر إليها على أنها مجرد سبب ونتيجة، كما يتم فهم هذا الموضوع من خلال المضمون والحدس. أما الشكل الثاني من أشكال المذهبية فهي التجريبية/الحسية، فهي نظرة مبنية على التجربة، وشكل من أشكال النهج العملي الملموس على أرض الواقع، والتجريبية أي مبنية على التجربة. أما الشكل الثالث فهو المذهبية العقلية، فهذه المذهبية تؤمن بإمكانية فهم هذا الكون من خلال العقل البحت، فالعملية التجريبية التي تلجأ إليها ليست مجرد تجربة فحسب بل هي عملية ذهنية تخيلية. ولهذا السبب عرفت بشكلها النظري. فتتصف المذهبية العقلية بأنها أكثر مركزية. وبناءً عليها تتشكل جميع المؤسسات وفي مقدمتها السلطة، وشكل المجتمع، والقوانين.

حيث أشار آيدن إلى أن المذهبية الحدسية تميل نحو الدين، والحسية منها تميل نحو التقنيات، أما العقلية فتتميل نحو العلم^(٢٢). وإذا أردنا التحدث عن المجتمعات الإسلامية، فيمكن القول: إن المناهج الصوفية والإشراقية والباطنية قد نشأت وتطورت بسبب تأثير المذهبية الحدسية، كما نشأ مجموعة من العلماء أمثال أبي بكر الرازي وابن سينا والبيروني والخوارزمي بسبب تأثرهم بالمذهبية الحسية، هذه من جهة، ومن جهة أخرى برزت التقاليد الإسلامية العلمية متمثلة بعلماء مرتبطين بالمذهبية العقلية، فبالإضافة إلى الفلسفة الإسلامية المشائية؛ نشأ مذهب المعتزلة، والمدارس الكلامية، والمذهب الحنفي، بسبب تأثيرات المذهبية العقلية.

الشكل الرابع من أشكال المذهبية هي المذهبية التقليدية التي تؤمن بوجود علم من العلوم ذي الحقيقة المطلقة، وإمكانية قياس صحة جميع العلوم الأخرى من خلال هذا العلم، وفي حال عدم توافق أي نوع من

Mustafa Aydın, "Zihniyet Sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri", (٢٠) Tezkire, 11/2 (Aralık 1997), s. 97

.Aydın, a.g.e., s. 107-111 (٢١)

.Aydın, a.g.e., s. 108 (٢٢)

أنواع العلوم مع هذا العلم المحوري كمرجع؛ عندئذ لا يمكن تصنيفه كعلم صحيح وسليم. فالماركسية التي تقوم بحصر العلوم الأخرى ضمن إطار شكل من أشكال العلوم السياسية، وكذلك العلموية التي تحصرها ضمن إطار الفلسفة الوضعية المنطقية، كلاهما تمثلان الذهنية التقليدية ضمن مجالي العلم والسياسة^(٢٣). إن أهل الحديث/ السلفية الذين يعتبرون نصوص الآيات والأحاديث، بالإضافة إلى الأجيال الثلاثة الأولى من المسلمين على مدى التاريخ الإسلامي السلف الصالح) بمثابة المصدر الرئيس للعلوم الدينية، ويرفضون الأجوبة الدينية التي قدمتها مدرستا علم الكلام وأهل الرأي فيما يخص المسائل الدينية بما يتناسب مع التطورات والتغيرات بناءً على القياس والاجتهاد، فإنهم أي أهل الحديث/ السلفية يمثلون الذهنية التقليدية في الإسلام. وبالتأكيد لا يمكن القول: إن كل فئة من هذه الفئات مستقلة وبمعزل عن الأخرى بشكل تام. بل على العكس من ذلك، فالعلاقة فيما بينهم متداخلة. إذ يمكننا ملاحظة شيء من العقل في الذهنية الحدسية، كما نجد شيئاً من الروحانية في الذهنية العقلية. كما نرى أن الطريقة التجريبية ليست خاصة بالذهنيات التي تطورت فيما بعد، وأن المجتمعات البدائية استفادت من هذه الطريقة أيضاً^(٢٤).

من جانب آخر، فعندما ننظر إلى العلاقة بين تشكل هذه الذهنيات والظروف المتغيرة للمجتمعات، سنلاحظ مدى زيف تحديد هذه الفئات بأصناف وأشكال معينة. فمثلاً برزت الذهنية العقلية في العصر الحديث بحلة جديدة سميت بالذهنية المعاصرة، ولكي تثبت وجودها لجأت إلى تقسيم الذهنية بينها وبين الطرف المغاير إلى قسمين لا ثالث لهما، واعتبرت الذهنية التقليدية طرفاً مغايراً لها. وحتى إنه يتم تقييم مظاهر ما بعد الحداثة ضمن إطار الذهنية المعاصرة. والنقطة التي تميز الذهنية المعاصرة عن الذهنية العقلية التي انبثقت عنها أنها تهتم بمقدار ما يوفره هذا الفكر المعاصر من نفوذ وقوة للإنسان أكثر من اهتمامها بكونه حقيقياً أم لا^(٢٥). كما أدى شكل العلاقة التي تربط الذهنيات بالمجموعات والمدارس الفكرية والمذاهب إلى بروز أخطاء منهجية في الأبحاث العلمية المتعلقة بتاريخ المذاهب الإسلامية من حين إلى آخر. ونعتقد بأن حل هذه المشكلة ليس أمراً صعباً بعد أن قدمنا التوضيحات اللازمة. أولاً يجب علينا أن نبين بأن المذهب لا يمكن أن يكون مثله مثل الذهنية، أي أنه لا يمكن أن يكون هناك ذهنية سنية أو شيعية أو سلفية أو ذهنية الخوارج. كما أن اعتبار المذهب بأنه منبثق عن ذهنية خاصة أو أنه جزء منها، يعني حصر المذهب ضمن إطار محدد. لكن كما بينا أعلاه، أنه بإمكاننا وبكل سهولة تصنيف الجماعات والمذاهب الإسلامية ضمن الفئات الذهنية الرئيسية المتعلقة بمجال العلوم ومصادرها، وفقاً لقرب كل واحدة منها من هذه الفئات. وأطروحتنا هذه لم تعتبر المذاهب السنية والشيعية والمذاهب الفكرية الأخرى كذهنية بحد ذاتها بسبب عدم توحيد هذه التشكيلات الفكرية من خلال ذهنية مشتركة جامعة منذ البداية وإلى يومنا هذا.

.Aydin, a.g.e., s. 110-1 (٢٣)

.Aydin, a.g.e., s. 111 (٢٤)

.Aydin, a.g.e., s. 112-3 (٢٥)

على العكس، تتأثر هذه البنى الاجتماعية الدينية أحياناً بذهنيات مختلفة، حيث تستطيع إبراز نفسها بأشكال مختلفة مادياً أو معنوياً دون أن تفقد موروثها الفكري المنبثق عن الجماعة أو المذهب. فمن خلال الأمثلة سيصبح فهم الموضوع سهلاً للغاية. على سبيل المثال، فقد تشكل في بنية المذهب الشيعي الذي نشأ وتطور في بيئة اجتماعية وثقافية متأثرة بالذهنية الروحانية/الحدسية، مجموعة من الفروع مثل الأصولية التي تأثرت بالذهنية العقلية، والأخبارية التي تأثرت بالذهنية التقليدية، ونشأ فيها بعد الشيخية رداً على من قبلها، بحجة «العودة إلى الجذور» التي تمثل الذهنية الروحانية/الحدسية بكل معنى الكلمة. ويمكننا أن نأتي بمثال كالتالي: ظهرت الذهنية الروحانية/الحدسية في الإسلام لأول مرة ضمن الجماعات الصوفية، وبعد نشأة المذهب الشيعي أصبحت موجهة ومحددة، لكنها أخذت شكلاً متطرفاً لدى بعض الجماعات الشيعية، ومهدت للفكر الباطني. وتشكلت جمعية «إخوان الصفا» على يد شخصيات يحملون الذهنية التجريبية/الحسية والعقلية المرتبطة بالفكر الباطني، ومنها توطدت العلاقة بين الباطنية والفلسفة، وهكذا مهدت الذهنية العقلية لظهور الفكر الإشراقي أو قامت بتغذيته على الأقل بين الفلاسفة الكبار الذين يمثلون الفكر الإسلامي.

وأخيراً، فإن هذا المثال سيجعل من الموضوع أكثر وضوحاً: فمثلاً في مطلع القرن العشرين نشأ تياران مختلفان ينتسبان لأحد المذاهب السنية ألا وهو المذهب الحنفي الذي يعد هو الآخر من منتجات الذهنية العقلية، وفكر التجديد التتري الذي تأثر بالذهنية العقلية بل تحظى ذلك من خلال تأثره بالذهنية المعاصرة، في حين لم تسلم المدارس المنسوبة للمذهب الحنفي التي ظهرت تقريباً في الوقت ذاته في شبه القارة الهندية نتيجة الانحرافات الفكرية، مثل مدارس ديوبندية التي تأثرت بالذهنية التقليدية، ومدارس بريلوية التي تأثرت بالذهنية الروحانية/الحدسية. كما ترون، فإن الذهنيات لم تكن بدورها المؤثر في نشأة المذاهب والجماعات الدينية، بل تضيء ألواناً فكرية وعقدية مختلفة على الجماعات والمذاهب التي في مرحلة التطور. وبهذه الطريقة تكون قد مهدت الطريق أمام ولادة مجموعات فرعية جديدة أو الانشقاقات عن البنية الرئيسية أحياناً.

٤- الأسباب التي تمهد لنشأة المذاهب:

في فترة نزول القرآن الكريم ورسول الله ﷺ لا يزال على قيد الحياة كانت تحل المسائل الدينية المتعلقة بالعقيدة والحياة اليومية بكل يسر وسهولة، ولم تبلغ هذه المسائل درجة الاختلاف. لكن فيما بعد تغيرت هذه الحالة، وكثرت المسائل الخلافية لأسباب طبيعية واجتماعية وسياسية ودينية عديدة، ومع الزمن تحولت بعض هذه المسائل إلى شكل من أشكال التفرقة وسببت شرخاً اجتماعياً كبيراً بعد أن أخذت طابعاً دينياً، لأن مصادر التشريع الرئيسة القرآن والسنة باتت محدودة وغير كافية كمصدر للفتاوى والأحكام في التعامل مع المسائل الجديدة التي تظهر باستمرار. لكنهم من خلال بعض الطرق مثل التأويل والقياس والرأي والاجتهاد كانوا

يحافظون على خصوصية القرآن والسنة كمصادر رئيسة للتشريع فهذه الطرق التي تستند إلى عقل الإنسان كانت موجودة في عهد النبي عليه الصلاة والسلام على نطاق ضيق^(٢٦)، ولكن في الفترات اللاحقة توسع نطاق استخدامها وأصبحت ضرورة لا بد منها، فالفروقات التي نتجت عن ذلك أخذت شكلاً مؤسسياً منظماً ما أسهم في نشأة المذاهب.

وعندما يتم التدقيق في المراحل التاريخية التي تشكلت من خلالها هذه المذاهب، نجد أنها لا تسير على خط واحد، بل هناك أسباب كثيرة. ولذلك فإن حصر سبب نشأة المذاهب بشخص معين أو حادثة معينة يعتبر طريقة اختزالية بامتياز كما يحصل في مصادرنا الكلاسيكية بشكل عام. وحتى يتم تحقيق نتائج صحيحة وشاملة، يجب معرفة ودراسة وفهم جميع العناصر المؤثرة في هذه المرحلة سواء كانت مباشرة أو غير مباشرة. ومن الأفضل تحليل هذه العناصر ضمن إطار عاملين مختلفين وهما عامل علم النفس الاجتماعي وعلم الاجتماع السياسي^(٢٧).

فعوامل علم النفس الاجتماعي ترتبط بالإنسان وطريقة الفهم لديه، لأن طريقة فهم الدين والمذاهب تختلف من شخص لآخر، كما أن نشأة المذاهب واستمرارها ترتبط بوجود الإنسان، حيث يلعب الأفراد والمجتمعات دوراً محورياً في هذه العملية^(٢٨). وفي هذا السياق، يجب أولاً دراسة عامل الخصوصية لدى الإنسان، كما بحثنا في هذا الموضوع أعلاه على نطاق واسع من خلال موضوع الذهنيات والشخصيات. أما العامل الثاني فهو موضوع طبيعة النصوص، وما يقصد بالنصوص هو آيات القرآن الكريم والأحاديث النبوية الشريفة، فالنصوص هي ألفاظ ومتون ليست على نسق واحد، بل تتصف بصفات عديدة حيث يتم تصنيفها إلى فئات مختلفة مثل الصحيح والضعيف، الأحاد والمتواتر، المحكم والمتشابه، الخاص والعام، المجمع والمفسر والمبين، الحقيقة والمجاز، الناسخ والمنسوخ، المطلق والمقيد، الخفي والجلي. فاللجوء إلى النصوص كما هي، على أنها المرجعية؛ تمهد لظهور المعتقدات والأفكار والأحكام والفتاوى المختلفة من خلال التنوع الفكري الذي يؤدي إلى الاختلاف. فكثير من الآيات القرآنية تدعو الإنسان إلى استعمال العقل^(٢٩). وكثيراً ما يتكرر في القرآن الكريم المصطلحات التي تشير إلى مظاهر استعمال العقل الدالة على حرية الرأي مثل: التفكير والتعقل والتذكر والتدبر والتفقه. فالإنسان الذي يستعمل عقله لا بد أن يصل إلى نتائج مختلفة. فعلى سبيل المثال، الآيات القرآنية المتعلقة بإرادة الإنسان والقدر، هناك من يستنتج منها أن الإنسان مسيرٌ في أفعاله، وآخرون يستنتجون بأنه مخيرٌ، وهذه

(٢٦) أبو داود، العقديّة، ١٢.

(٢٧) Ömer Faruk Teber, "Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri", [M. A. Büyükkara (ed.), İslam Mezhepleri (٢٧)

.Tarih, Eskişehir, 2010] içinde, s. 27-8

(٢٨) Teber, a.g.e., s. 28-9

(٢٩) سورة الملك، ١٠ / ٦٧.

تعتبر نتيجة بديهية لتنوع طبيعة النصوص وطرق استعمال العقل. ومن جهةٍ أخرى، فالمعتقدات والأفكار التي تشكلت خارج إطار النصوص لأسباب مختلفة تم تأييدها بالنصوص من خلال الرجوع إلى المراجع الدينية، وهكذا، فإن الاختلافات التي لم تنتج عن النصوص هي الأخرى نسبت إليها بسبب طبيعة هذه النصوص، وهذا هو البعد الآخر للموضوع ذاته.

وعندما يتعلق الأمر بالإنسان كونه الكائن الحي الذي يتمتع بالعقل والإرادة، نجد أن الاختلافات والفروقات هما اختبار إلهي، لأن هذه الفروقات والاختلافات في وجهات النظر هي جزء من فطرة الإنسان، وبعبارة أخرى، فالاختلاف قانون من قوانين هذا الكون وجزء من سنة الله^(٣٠). وكما جاء في الآية الكريمة ﴿لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَهْدَى النَّاسَ جَمِيعًا﴾ [الأنعام: ١٤٩]، وأيضاً ﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾ [المائدة: ٤٨]، لكنه لم يرد ذلك، لأنها اختبار من الله لهم، وفي آيةٍ أخرى ﴿وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ﴾ [هود]، وفي الآية التالية: ﴿إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ﴾ [هود: ١١٩]، يبين الله تعالى أن الذين ينالون رحمة الله لا يختلفون فيما بينهم، وأنهم يعيشون في جو من الوحدة والألفة، ويقول تعالى في آخر الآية ﴿وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ﴾ وعبارة ﴿وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ﴾ يتم تفسيرها بشكل عام بمعنى أن الله خلق البشرية لكي يختلفوا^(٣١). ولكي تتحقق الاتفاقات في الدنيا دار الاختبار، يجب أن يكون هناك اختلافات أولاً. فهؤلاء الذين يفكرون من خلال وجهة نظر معينة، ولا يختلفون فكراً، ويسيروا على نسق فكري واحد، لا يمكن أن يكونوا بشراً أصلاً، لأن هذه الصفات هي من صفات الملائكة فقط كما يقال، فمن خلال التفسير الكلامي لهذه الآيات نستنتج أن الاختلافات والفروقات هي وسيلة من وسائل اختبار الناس. فمن امثل للآية الكريمة ﴿وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾ [آل عمران: ١٠٣]، فقد نجا من الاختبار.

أما العامل الثالث من عوامل علم النفس الاجتماعي فهو عملية تأثر الإسلام والمسلمين بالأديان والثقافات والحضارات المختلفة وتأثيرهم فيها^(٣٢). فبعد وفاة النبي محمد ﷺ بفترة وجيزة توسعت حدود الدولة الإسلامية من المحيط الأطلنطي غرباً وصولاً إلى الهند والصين شرقاً بفضل الفتوحات الإسلامية، حيث احتك المسلمون مع اليهود والنصارى في شمال شبه الجزيرة العربية وجنوبها، كما تم بناء العلاقات مع العراق وإيران والمذاهب والأديان الشرقية القديمة. فعلى سبيل المثال: من هنا جاءت التأثيرات الغنوسية بشكل عام، فعملية اعتناق الإسلام من قبل الترك والهنود والفرس وشعوب ميزوبوتاميا والأناضول ومصر وإفريقيا ودخولهم في

(٣٠) Bekir Topaloğlu, Kalam İlimi, İstanbul, 1988, s. 160

(٣١) Topaloğlu, Kalam İlimi, s. 160-1; Ahmet Saim Kılavuz, "Dini Açından Mezhepleşme ve Gruplaşma", (٣١)

[H. Hökeleki, V. Bilgin (ed.), Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme, Bursa, 2015] içinde, s. 221-2

(٣٢) Teber, "Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri", s. 30-1

الإسلام أفواجاً، أدت إلى تنوع الثقافات والذهنيات تلقائياً. فبالإضافة إلى العلاقات التجارية وحسن الجوار، أصبح لا بد من إقامة علاقات متبادلة في المجال العلمي والفكري أيضاً، ومن جانب آخر تأثر المسلمين فكرياً بشكل أو بآخر بالتيارات الفلسفية القديمة الشرقية منها والغربية ولا سيما في العصر العباسي من خلال أنشطة الترجمة وهذا التطور سوف يؤدي إلى انقسامات داخلية عميقة فيما يخص المسائل الخلافية. وإلى جانب الحضارات والثقافات المتقدمة، نجد أن الثقافة البدوية البسيطة أيضاً قد تركت بصمتها على الإسلام. وعند تقييم المجموعات الأولى للخوارج، نجد أن منطق الإقصاء والتفوق على الذات قد ظهر على الواجهة، بسبب البنية المتجانسة للقبيلة البدوية بعكس الثقافة الحضرية غير المتجانسة التي تتميز بسياسة الاحتواء.

لا شك ولا ريب أن توضيح العوامل المتعلقة بعلم الاجتماع السياسي الذي يعد بمثابة الإطار الرئيسي الثاني، أسهل من غيره. فبدءاً من الجدل حول موضوع الخلافة التي أعقبت وفاة رسول الله ﷺ، بالإضافة إلى الفتن في عهد عثمان وصولاً إلى الحروب الأهلية بين المسلمين في عدد من المعارك مثل الجمل وصفين ونهروان منذ سنة ٣٦ للهجرة فصاعداً، هي ليست مجرد وقائع سياسية فحسب، بل أحدثت تصدعات عميقة في طريقة التفكير لدى المسلمين. فما هو المعيار الرئيس لاختيار خليفة رسول الله؟ هل قام الرسول بتعيين خليفة له عندما كان على قيد الحياة؟ أم أنه ترك الأمر لاختيار الناس؟ وما هو مصير القاتل والمقتول خلال هذه الحروب في الدنيا والآخرة؟ وباعتبار أن جريمة القتل بغير حق كبيرة من الكبائر، هل يحكم على مرتكبيها بالكفر والخلود في نار جهنم كما ورد في بعض الآيات والأحاديث؟ ما هو الإيمان والإسلام؟ هل يزيد الإيمان وينقص وفقاً للطاعة والمعصية؟ وهل ينقص إلى أن ينفد تماماً؟ هل قام كل من القاتل والمقتول بفعلته هذه بإرادته وقوته، أم أنه أدى المهمة الموكلة إليه كونها تقدير إلهي؟ فيامكاننا الإكثار من عدد هذه الأسئلة. كما نجد، فإن الوقائع التي جرت في العصر الإسلامي الأول من تطورات سياسية ومصالحات وحروب ومبايعات وتعيينات وعزل، ومظاهرات، واعتقالات، وملاحقات، وما شابه ذلك من أحداث مهدت لبروز المذاهب الأولى مثل الخوارج والشيعية والمعتزلة والمرجئة. كما تلعب التطورات المشابهة على الصعيد الاجتماعي والسياسي دوراً في تشكل مذاهب أخرى في الفترات اللاحقة مثل الدرزية، والأيزيدية، والبابية، والبهائية، والأحمدية.

٥- المراحل الاجتماعية لتشكل المذاهب:

عندما تجتمع كل الأسباب المذكورة أعلاه معاً، هل تُسهم هذه الشروط في نشأة المذاهب بشكل مفاجئ؟ في الواقع، هناك مذاهب عديدة تدعي بأنها موجودة منذ صدر الإسلام، وأنها تشكل جسمه الرئيس وواجهته الحقيقية دون أن تأخذ هذه الشروط بعين الاعتبار. هذا يعني أن المذاهب الأخرى قد انحرفت عن المسار الصحيح. كما أن وصف كل مذهب نفسه بالفرقة الناجية يعدُّ سبباً من هذه الأسباب. بالطبع، الحقيقة ليست

هكذا. ورداً على ذلك، يجب أن نبين أن هذه الشروط لا تؤدي إلى تشكل هذه المذاهب بشكل مفاجئ. فهذا الأمر يتطلب مراحل طويلة الأمد بالإضافة إلى شروط أخرى لكي يتحقق تشكل المذاهب في البداية على شكل مجموعات صغيرة. فما هي هذه الأشكال؟ وكيف يتحقق الانفصال في بداية الأمر، وكيف تسهم التطورات التي تعقب هذا الانفصال في توفير الشروط اللازمة لتشكيل المذاهب؟

النشأة: فمن وجهة نظر «ميشيل» الذي بيّن الموضوع من خلال المسيحية، فإن أول علامات تشكل جماعة دينية هو بروز الميول، فالمجموعة التي تتشكل داخل الجسم الرئيسي تحاول وبإصرار إبراز الوجه الآخر للأخلاق^(٣٣)، والطقوس الدينية، أو العقيدة الأرثوذكسية من خلال ما لم يتحقق حتى ذلك الوقت. كما ينظر هودجسون إلى الحدث من منظور نشأة الأديان، حيث يطلق اسم «العمل / الحدث» الخلاق على هذه المرحلة التي يعتبرها بمثابة أولى حالات التسارع الثلاث. كما يعتبر الانفتاح لعملية الكشف والإلهام، واكتشاف قيم جديدة وتطوير دستور وطرق الإدارة، بمثابة «القوة الدافعة الأولى»^(٣٤). أما حسب وجهة نظر واتش، فإنه يعتبر ما يجري في هذه المرحلة احتجاجاً عنيفاً «وتظهر هذه الاحتجاجات ضمن مجالات العقيدة والعبادة والأمور التنظيمية»^(٣٥). وصنف عالم الاجتماع بيلكيسيفين الاحتجاجات على البنية الرئيسية للمذهب إلى أربعة أقسام وهي: الاحتجاج على الانحراف الموجود في نظرية الدين. الاحتجاج على أشكال ممارسة الطقوس والعبادة. الاحتجاج على الأخلاقيات والمبادئ الدينية. والاحتجاج في المجالات التنظيمية^(٣٦). لكن في بعض الأحيان يكون الشخص المؤسس بذاته هو من يقحم المجتمع والتيارات الفكرية في هذه الأمور^(٣٧)، أي يقوم القائد بتبني القيم والمبادئ الجديدة وبتزعم المحتجين من خلال الشخصية الكاريزمية. كما أن إيجاد القيم عادة ما يتطلب الدهاء والعبقرية. وعموماً الأشخاص الذين عاشوا في هذه الظروف؛ عندما يسردون قصة حياتهم يركزون على المراحل الصعبة التي مروا بها قبل اتخاذهم القرارات الحاسمة، بعد أن يكون قد انقطعت بهم السبل^(٣٨).

مرحلة التشكل والتنشئة الاجتماعية: فالحالة الثانية من حالات التسارع الثلاث كما وضحتها «هودجسون» هي الارتباط بالمجموعة الناتج عن الحدث الخلاق. أي أنه يتم اعتبار الحدث الخلاق مرجعاً وقاعدة انطلاق في كل المجالات بحيث تتحرك من خلالها كتلة اجتماعية ما، يجمعها شعور مشترك. فتحول

Aime Michel, "Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı", [Mehmet Aydın (çev. ed.), Din Fenomeni, Konya, (٣٣) içinde, s. 69

.M. G. S. Hodgson, İslam'ın Serüveni, çev. İzzet Akyol, İstanbul, 1993, I, s. 11 (٣٤)

.Joachim Wach, Sociology of Religion, Chicago, 1958, s. 186-193 (٣٥)

.Amiran Kurtkan Bilgiseven, Din Sosyolojisi, İstanbul, 1985, s.278-9 (٣٦)

Michel, "Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı", s.70; Adem Efe, Dini Gruplar Sosyolojisi, İstanbul, 2013, (٣٧) s. 47-8

.Bouthoul, Zihniyetler, s. 80 (٣٨)

«الاستسلام» لهذا الحدث الخلاق إلى «الانتساب»^(٣٩). واليوم يتم التعبير عن الانتساب من خلال سلوكيات رمزية. كما تعتبر مراسم الانتساب إلى المجموعة، وطريقة الشهادة والقسم المشتركة فيما بينهم، وأشكال العبادات الجماعية أو طريقة فرض الأتوات والضرائب والطرز المعين من الألبسة من ضمن هذه السلوكيات. وعموماً يتم تغذية الشعور بالانتماء لدى المنتسبين بأنهم يحملون على عاتقهم مهمة خاصة^(٤٠). ونظراً لطبيعة التحزب، يشعر المنتسبون بالولاء والتعاطف تجاه المجموعة التي ينتسبون إليها، بينما يشعرون بالتناقض والاختلاف تجاه المجموعات الأخرى. فمثل تلك السلوكيات يمكن أن تتحول من نفور بسيط إلى كراهية عميقة وربما تتخذ موقفاً مدافعاً أو عدائياً^(٤١). كما تقوم الجماعات الدينية بتشكيل الهوية الخاصة بها من خلال إقامة بعض الحواجز النفسية بينها وبين العالم الخارجي. وإذا لزم الأمر يقومون بالتفوق ضمن إطار معين، وسد الثغرات المؤدية إلى داخل هذا الإطار بإحكام^(٤٢)، وكذلك يعرف بأن بعض القيود المفروضة الخاصة بالجماعة، ونمط الأفراس والأترات تساهم في تحديد هوية الجماعة ورسم الشكل الخاص بها. لكن الطريقة الأكثر فعالية في تحقيق الغاية ذاتها هي اعتبار جماعة ما نفسها مرجعاً دون غيرها وخلق فكرة «الأخر» وتكريسها، كما تقوم بتحسين نفسها بإحكام من خلال نبذ الآخرين^(٤٣).

فالإجابة عن السؤال الذي يستفسر عن سبب انتساب المؤمنين إلى هذه الجماعات سيكون في محله. ووفقاً للشخص الاستدلالي فإن هذا الاتجاه له عدة أسباب^(٤٤):

- أ. الشعور بالارتباط والحاجة للانتماء يدفع الناس إلى الانضمام للجماعات الدينية فهذا الشعور والحاجة، يقوم بوظيفة إنماء احترام الذات وتقييم الذات لدى الإنسان.
- ب. الرغبة في تكوين الهوية الشخصية والحاجة إلى الوسط الاجتماعي الذي يوفر له القبول في المجتمع. وأهم خصائص المجموعات الدينية أنها توفر القبول الاجتماعي لأتباعها بالإضافة إلى توفير هوية معتبرة لهم.
- ج. رغبة الأفراد الذين يعتقدون بديانة ما في الحفاظ على استمرارية هذا الدين بشكله الأصلي من خلال قيامهم بأنشطة دينية ضمن جماعات تجمعهم في بوتقة واحدة.

.Hodgson, İslam'ın Serüveni, I, s. 12-3 (٣٩)

.Nils G. Holm, "Sosyal Bir Fenomen Olarak Din", çev. A. Bahadır, Selçuk Ü.İ.F.D., 14 (2002), s. 283 (٤٠)

.Sulhi Dönmezer, Sosyoloji, Ankara, 1984, s.190 (٤١)

R. F. Paloutzian, Invitation to the Psychology of Religion, Needham Heights, 1996, s. 166; Vamık (٤٢)

.Volkan, Körü Körüne İnanç İstanbul, 2005, s. 203

Mehmet Ali Büyükkara, "Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil (٤٣)

.Sorunları", Usûl: İslam Araştırmaları, 7 (2007), s. 111-9

Asım Yapıcı, "Biz ve Onlar: İç ve Dış Dini Grupların Oluşumunu Besleyen Faktörler ve Aidiyet (٤٤)

Psikolojisi", [H. Hökeleki, V. Bilgin (ed.), Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme, Bursa, 2015] içinde, s.

.270-3; Ayrıca bkz. ve karşı. Büyükkara, a.g.e., s. 109; Efe, Dini Gruplar Sosyolojisi, s. 93-6

د. الرغبة في ترسيخ عقيدتهم وتطبيق المبادئ الدينية بشكل أفضل، فعلى سبيل المثال، نجد التضامن والتآلف بين الجماعات الدينية كما نرى ذلك من خلال الطرق الدينية.

هـ. الأجوبة المجدية على مجموعة من الأسئلة التي تستفسر عن معنى الحياة، وعن الغاية من وجود الإنسان وما هو الغرض الذي يعيش من أجله، يمكنها أن تساهم في ربط الشخص بالمجموعات الدينية.
و. الشعور بالحرمان والوحدة في زحمة الحياة، تدفع الأفراد للانضمام إلى تلك الجماعات التي تحل مشكلاتهم من خلال تقديم الدعم لهم، ولا سيما الأفراد المنبوذون من قبل المجتمع، حيث تتحسن حالتهم الروحية بهذه الطريقة.

ز. توفير الحلول الناجعة من قبل الجماعات الدينية للأشخاص الذين يعانون من مشاكل جسدية ونفسية في بعض الأحيان.

ح. في ظل تسارع التغيير الاجتماعي وعدم تأمين الحماية للأشخاص، بإمكان هذه الجماعات الدينية أن تكون ملجأ لمن لا ملجأ له، مع تقديم المساعدة المادية والمعنوية لهم.

ط. الشعور بضرورة اختيار جماعة دينية ما في ظل تعدد الآراء الدينية؛ ولذلك يختار الفرد الجماعة التي يعتقد بأنها تمثل الدين الحقيقي لأسباب مختلفة وينضم إليها فيتكون لديه نزعة التمركز حول الذات.

ي. الرغبة في الحفاظ على الهوية الدينية في ظل انتشار العلمنة والعولمة في العالم، ومقاومة الإمبريالية، تؤدي إلى توجه الأفراد نحو الجماعات الدينية.

من ناحية أخرى، نجد رغبة هذه الجماعات في الخلاص من الحالة التي يعيشونها بشكل من الأشكال. وربما يكون الخلاص الأبدى كبرى الأمنيات بالنسبة لهم، لذا يسعون للنجاة في الدار الآخرة. كما يبحثون عن الحرية والنظام السياسي العادل، بغية الخلاص على المستوى السياسي. وأيضاً يمكن إضافة التحسينات على الصعيد الاجتماعي والاقتصادي. فالاعتقاد بوجود قوة معنوية والاستسلام لها كلياً يوفر للفرد الراحة والاسترخاء وهذا ما يسمى الخلاص على المستوى النفس كما تساهم تلك الجماعات الدينية في تأمين المتطلبات الضرورية للأشخاص الذين يبحثون عن الخلاص على مستويات مختلفة.

الانفصال/ التمزق: إن تشكل المجموعات الفرعية لا تحتاج إلى عملية انفصالية بالضرورة، بل دائماً يوجد هناك فترة معينة يسود فيها التسامح. فأولئك الذين لا يمثلون للأعراف الخاصة بالبنية الرئيسة يتم توجيه الانتقادات لهم وتحذيرهم وإدانتهم في بادئ الأمر. في حال شكلت الأفكار والأفعال المنحرفة تهديداً على الخصائص الأساسية للبنية الرئيسة؛ يتم علناً طرد واستبعاد أولئك الذين يشاركون في مثل هذه الأفكار والنشاطات^(٤٥).

على حد تعبير «ميشيل» إن «براعم المهتمين الذين يتكاثرون في جسد الأرثوذكسية» وصلت بهم الحالة إلى عدم تحمل وجود مثل هذا التكتل حول البنية الأساسية^(٤٦). وقد يلتزم قسم من هذه المجموعات الفرعية التي ظهرت أثناء هذه العملية بالمبادئ الأساسية خلال فترة وجودها، بينما قد يفصل قسم منها عن البنية الرئيسة تماماً مع مرور الزمن بسبب الخلافات العميقة الموجودة بينها. ويتم قبول عملية الانفصال من قبل المجموعات الداعمة لفكرة الانفصال، وفي بعض الأحيان لا يتم قبولها^(٤٧). حيث يمكننا أن نوضح ذلك من خلال إظهار الإرادة القوية في استمرارية الولاء للبنية الرئيسية أو إظهار المقاومة أمام محاولات الإقصاء. أي، يتم تصحيح الأفكار والسلوكيات الانفصالية من خلال إرادة الولاء. لأن الانفصال عن البنية الرئيسية يترتب عليها مخاطر سياسية واجتماعية واقتصادية جمّة وهذا ليس بالأمر السهل على الإطلاق. لكن إذا كانت إرادة الانفصال قوية أو مقاومة محاولات الإقصاء ضعيفة؛ عندئذ يمكننا التحدث عن تشكل مجموعات فرعية وجماعات وحركات مختلفة.

تشكل العقيدة والأدب: إن الحالة الثالثة من حالات التسارع بالنسبة لهودجسون، هي بدء عملية التفاعل المكثف والحوار حول موضوع الولاء للجماعة^(٤٨)، فأولئك الذين يصنعون القيم يعملون بجد ونشاط ويشعرون بمسؤولية حمل الرسالة، ويمثلون فكراً ما^(٤٩)، وهذه الجهود الجبارة التي يبذلونها تساهم في تعزيز العقيدة من خلال التأثيرات والحوارات المكثفة حول القيم والخلافات الحاصلة. فالعقيدة هي مجموعة عقائد ممنهجة يتم الإيذان بها، والعقيدة تشبه الدوغمائية بشكلٍ من الأشكال، فيتم تشكيل الأدب بناءً على هذه العقيدة. أو يحدث عكس ذلك، حيث يتشكل الأدب من خلال الفكر والسلوك والخلافات الحاصلة، أي يتحول إلى عقيدة. وبعبارة أخرى، يسهم الأدب في تشكيل العقيدة من جهة، وتوضيح العقيدة الموجودة أصلاً من جهةٍ أخرى.

التشكل الهرمي والعمل المؤسسي: إن المجموعات والجماعات التي تقوم بتعزيز الروابط التي تجمع أفرادها في بوتقة واحدة، وتتطور بسرعة على المستوى الاجتماعي من خلال مكتسبات جديدة، تضطر إلى تشكيل الهيكل الهرمي الخاص بها من أجل إدارة المجتمع بشكلٍ صحيح، وتتجه نحو المؤسساتية من خلال الاهتمام بمجال العمل. وتزامناً مع زوال المؤسسين الأوائل وضعف الرابطة القوي الكاريزمي بشكلٍ أو بآخر الذي يربط أفراد الجماعة ببعضهم البعض إلى فترة معينة، يصبح من الضرورة إنشاء روابط فكرية واجتماعية أكثر رسمية من أجل ملء الفراغ الحاصل. كما تعتبر مجموعة العناصر التنظيمية التي تتطور مع مرور الزمن مظهراً طبيعياً من مظاهر هذا التطور^(٥٠).

.Michel, "Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı", s. 70 (٤٦)

.Yapıcı, "Biz ve Onlar", s. 266 (٤٧)

.Hodgson, İslam'ın Serüveni, I, s. 14 (٤٨)

.Bouthoul, Zihniyetler, s. 80 (٤٩)

.Efe, Dini Gruplar Sosyolojisi, s. 49 (٥٠)

باختصار، إذا أردنا التحدث عن تحول جماعة دينية ما إلى مذهب بحد ذاته يجب أولاً تحقق هذه الشروط الأربعة:

- أ. التنشئة الاجتماعية/ النمو السكاني.
- ب. الهرمية في العمل المؤسسي.
- ج. التحول إلى عقيدة واضحة المعالم نتيجة تعمق الخلاف العقائدي والفكري.
- د. تشكل أدب متناسق يوضح العقيدة.

أما الجماعات التي لا تحقق هذه الشروط، تحافظ على المستوى الاجتماعي ذاته دون أن يطرأ عليه أي تغيير، إلا أنه لا يستمر لفترات طويلة في كثير من الأحيان، بل تنصهر ضمن جماعات ومذاهب أخرى/ ويتم امتصاصها أو تختفي من نفسها تلقائياً مع مرور الزمن^(٥١). كما أضاف مؤرخ الأديان والمذاهب المشهور الشهرستاني (ت: ١١٥٣ م) التمتع بالقوة السياسية والعسكرية إلى الشروط التي أشرنا إليها أعلاه آنفاً. حيث قال بأن «كل مذهب لديه فكر خاص به ومؤلفات خاصة به، ودول تسانده، وزعيم يتم الامتثال لأوامره»^(٥٢). وتأتي القوة السياسية والعسكرية في قمة التسلسل الهرمي والعمل المؤسساتي، وهذه الحالة تؤدي ضمناً إلى نشأة دولة أو إمبراطورية قائمة على الفكر المذهبي.

فعملية الانفصال عن المذاهب تتطلب عملية مماثلة لانفصال مذهب ما عن البنية الرئيسية، ويمكن أن تتحول الجماعات الفرعية التي تشكل ضمن المذهب الواحد إلى مذهب مستقل بحد ذاته إذا توفرت لديها الشروط المطلوبة لذلك. حيث ولدت الدرزية من رحم الإسماعيلية نتيجةً لعملية مماثلة، وربما يؤدي ذلك إلى تشكل دين جديد. ففي أربعينيات القرن التاسع عشر الميلادي حصلت انحرافات ضمن جماعة الشيخية التي ولدت من رحم المذهب الشيعي في مطلع القرن التاسع عشر الميلادي والتي مازالت مستمرة إلى يومنا هذا، حيث نتج عنها انشقاق مما أدى إلى ظهور مذهب البابية أولاً، ثم الديانة البهائية فيما بعد خلال قرن من الزمن. ومن الممكن اكتشاف بعض الاختلافات من خلال المقارنة بين التشكيلات التي تفضل حياة الانغلاق على النفس والتفوق ضمن إطار محدد وبين التشكيلات الدينية ذات بنية مؤسساتية التي قطعت أشواطاً كبيرة في طريقها نحو التحول إلى مذهب مستقل من خلال التنشئة الاجتماعية. ويمكننا أن نلاحظ هذه الاختلافات بين التشكيلات التي يتبنى لنا تسميتها بالمذهب والجماعات الفرعية للمذهب (الفرقة)؛ مثلما نلاحظها بين المذهب والبنية الرئيسية التي انفصل عنها. وبالنسبة لأوجه الاختلاف بين مصطلح الفرقة^(٥٣). ومصطلح المذهب نلاحظ مايلي:

(٥١) Wach, Sociology of Religion, s. 199-200.

(٥٢) Ebû'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, thk.: E. A. Mehnâ, A. H. Fâ'ûr, Beyrut, (٥٢) 1419/1998, s. 56.

(٥٣) Wilson, Dinî Mezhepler, s. 13, 29-33.

أ. يقوم أتباع الفرق بتنظيم نمط حياتهم دائماً وفقاً لمعتقداتهم التي تأتي على رأس أولوياتهم. وبعبارة أخرى، يحاولون العيش بما يتناسب مع معتقداتهم. بينما يقوم أتباع المذاهب بالتوفيق بين معتقداتهم وممارساتهم ونمط حياتهم ومن ثم تتداخل حياتهم الدينية مع الثقافة العلمانية وتستمر على هذا المنوال. كما أن الشرط الذي أكدته الشهرستاني ألا وهو «الدولة التي تساند المذهب» والذي أشرنا إليه أعلاه؛ تمثل بعداً مهماً من أبعاد التوجه نحو العلمنة.

ب. تتميز الفرق بالمساواة بين أفرادها، بينما تتميز المذاهب بالطبقية.

ج. تتصف الفرق بالتطرف، بينما تمثل المذاهب فئة المحافظين.

د. الفرق لا تتمتع بامتيازات، بينما تعتمد المذاهب على الطبقات الحاكمة.

هـ. تتمتع الفرق بنظام علاقات اجتماعية متجانسة من خلال العمل بين الطبقات الدنيا والطبقات العليا. بينما يعتبر المذهب نفسه أعلى مرجع اجتماعي وديني.

و. الانتساب إلى الفرق يكون من خلال الاختيار/التفضيل المبني على الوعي، وهنا الاختيار التطوعي أمر ضروري. بينما ولادة الشخص ووجوده ضمن مجتمع ما؛ يحتم عليه الانتساب للمذهب الموجود كنتيجة طبيعية.

ز. غالباً ما تكون الفرق عبارة عن مجموعات تهتم بالروحانيات والمعنويات والباطن، ولا تهتم بظاهر الأشياء. بينما تحاول المذاهب الابتعاد عن المنهج الباطني، وتتبع المنهج العقلي، وتسعى لتبدو جديرة بالاحترام ظاهراً.

ح. عموماً تتصارع الفرق مع العالم بسبب رفضها لمعظم المؤسسات والثقافات الموجودة. بينما غالباً ما تكون المذاهب في حالة انسجام مع العالم.

ط. غالباً ما تتصف الفرق بالشمولية، ولا يقبلون بالاختلاف، وهذا ما يجعل التكيف مع الظروف المتغيرة صعباً بالنسبة لهم. بينما يتم تقسيم الوظائف لدى المذاهب، فهناك فرق بين قمة الهرم وأسفل الهرم من حيث المستوى الاجتماعي، فمثلاً رجال الدين في قمة الهرم لديهم التزامات دينية معينة وصعبة، بينما العوام في أسفل الهرم لديهم التزامات أقل وأسهل. ففي نهاية بحثنا هذا الذي قمنا من خلاله بدراسة طبيعة التحولات والتغيرات، والعلاقات الاجتماعية والنفسية للشخصيات والذهنيات ثم الجماعات والفرق وصولاً إلى المذاهب.

لا بد لنا أن نؤكد هذه الحقيقة المنهجية، بأن فهم الجماعات الدينية الموجودة ضمن المذاهب على أنها أفكار

وممارسات ثابتة لا تتغير ودراستها بناءً على هذا المفهوم يؤدي إلى ارتكاب أخطاء منهجية فادحة، والصواب هو دراسة هذه المجموعات من خلال عملية تشكيلها. وبما أن هذه المفاهيم تعكس صورة سلبية عنها، فقد تلجأ إلى تغيير مضامينها وفرضياتها تزامناً مع التغيرات الزمنية والمكانية، بحيث تظهر من خلال تراكيب وأشكال جديدة مع مرور الزمن^(٥٤).

ويمكن أن تأخذ هذه المجموعات الاجتماعية طابعاً جديداً من حيث الشكل والتمثيل. وكما بينا في بداية بحثنا هذا أن بنية هذه الجماعات الدينية تشبه إلى حد كبير حياة الإنسان، وطبيعة تشكيلها تشير إلى أنها عملية معقدة أكثر مما نتصور، كما تذكرنا بالصعوبات المنهجية في دراسة هذه العملية.

الخاتمة:

قبل النظر في موضوع التمدد على أنه حدث ديني، يجب أولاً دراسة وتقييم هذا الحدث على الصعيد البشري والاجتماعي. فمن أجل فهم طبيعة التمدد الديني فإن الإجراء الذي سنتخذه أولاً هو دراسة الفرد كونه يعتبر نقطة الانطلاق الأولى، ومن ثم المجتمع الذي يتكون من مجموعة أفراد. وقد توصلنا من خلال بحثنا هذا إلى أن الذهنيات التي تعكس شخصية الأفراد والمجموعات كونها تعتبر إحدى العوامل النفسية قد أثرت بشكل ملحوظ في عملية تشكل الجماعات والمذاهب الدينية. كما يعتبر تنوع واختلاف الأفكار والآراء جزءاً من السمات الشخصية للفرد من جهة، ونتاج الذهنيات المختلفة من جهة أخرى. فمن خلال الأمثلة التي قمنا بدراستها، نستنتج أن الذهنيات لا تكتفي بلعب دور مؤثر في نشأة الجماعات والمذاهب الدينية، بل تكسبها أيضاً ألواناً فكرية وعقدية مختلفة بعد أن تكون قد قطعت أشواطاً كبيرة، وهذه الطريقة تسهم في ولادة جماعات فرعية وفي بعض الأحيان تمهد لانشقاقات ينتج عنها الانشقاق عن البنية الرئيسية.

وعندما تتم دراسة العملية التي تؤدي إلى نشأة المذاهب دراسة صحيحة، نجد أنها لا تمثل بعداً واحداً ولا تسير على مسار واحد، بل هناك أسباب عديدة في معظم الأحيان. وبالإضافة إلى الشخصيات والذهنيات، فإن النصوص الدينية ذات الطبيعة القابلة للاختلاف تلعب دوراً مؤثراً كبيراً خلال هذه العملية أيضاً. وعند إضافة مسألة دعوة الإسلام الناس إلى التفكير وحرية الرأي إلى موضوعنا، يخطر في البال مباشرة سؤالاً حول هل التفرقة هي نتيجة حتمية لهذا الأمر أم لا؟ فمن هذه الناحية، فإن وجهة النظر القائلة بأن الخلاف هو جزء من الاختبار الإلهي، اكتسبت أهمية بعد أن أثبتت مدى صحتها من خلال بعض النصوص الدينية. كما يعتبر احتكاك المسلمين منذ العصور الأولى بمختلف الأديان والثقافات والحضارات بالإضافة إلى الانقسامات السياسية والحروب الأهلية التي مروا بها؛ من أهم العوامل التي سهلت عملية تشكل الجماعات والمذاهب الدينية.

Mehmet Kalaycı, "Mezhepleri veya Dini Hareketleri Tamamlan(ma)mış Kimliksel Süreçler Olarak (٥٤) Okumak", [H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme, Bursa, 2015] içinde, s.

وبما أن هذه المذاهب لم تنشأ على شكل مذاهب في بداية الأمر، فلا بد من أن تكون قد مرت بمراحل معينة خلال نشأتها وتطورها. وقد قمنا من خلال بحثنا هذا بدراسة تلك المراحل من خلال تصنيفها إلى خمس فئات وهي مرحلة الولادة ومرحلة التشكل والتنشئة الاجتماعية، ومرحلة الانشقاق/ الانفصال، ومرحلة تكوين العقيدة والأدب، وأخيراً مرحلة البنية الهرمية والمؤسسية. ومن خلال توضيح مرحلة التنشئة الاجتماعية تم تحديد العديد من الأسباب التي تساهم في انتساب الأفراد للجماعات الدينية بشكلٍ وجيز. كما أشرنا من خلال هذا البحث إلى الشروط الأربعة الضرورية لتشكيل المذاهب وهي: التنشئة الاجتماعية، والنظام المؤسسي الهرمي، وتحول الاعتقاد والفكر إلى عقيدة، وتشكل الأدب المتناغم مع العقيدة الذي يقوم بتوضيحها وشرحها. وقياساً على هذه الشروط، تمت المقارنة بين كلٍّ من التشكيلات الدينية التي يطلق عليها اسم «الفرقة» والتي لم تبلغ مستوى المذهب بعد، والتشكيلات الدينية التي يطلق عليها اسم «المذهب» في القسم الأخير من هذا البحث. كما تم التأكيد أيضاً على أن شكل الصراعات والانقسامات داخل المذهب الواحد تشبه إلى حد كبير عملية انفصال المذاهب عن البنية الرئيسة كونها نتاج عملية ماثلة. فالجدول الذي تم إدراجه في نهاية البحث فيما يخص ماهية المراحل الاجتماعية سيجعل الموضوع أكثر وضوحاً.

المصادر العربية:

- أبو داود، السنن.
- أبو الفتح، محمد الشهرستاني، الملل والنحل، تحقيق: ي. أ.

المراجع والمصادر الأجنبية:

- Anderson, Per Durst, "Language, Cognition and Mentality", Per Durst-Anderson, Elsebeth F. Lange (ed.), *Mentality and Thought: North, South, East and West*, Copenhagen, 2010.
- Aydın, Mustafa, "Zihniyet Sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri", *Tezkire*, (Aralık 1997).
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985.
- Bouchard, Thomas, McGue, Matt, "Genetic and Environmental Influences on Human Psychological Differences", *Journal of Neurobiology*, (2003).
- Bouthoul, Gaston, *Zihniyetler: Kişi ve Toplum Arasında Zihin Yapısına Dair Psikososyolojik Bir İnceleme*, çev. Selmin Evrim, İstanbul, 1975.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları", *Usûl: İslam Araştırmaları*, (2007).
- Digman, J. M., "Personality Structure: Emergence of the Five-Factor Model", *Annual Review of Psychology*, (1990).
- Dönmezer, Sulhi, *Sosyoloji*, Ankara, 1984.
- Efe, Adem, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, İstanbul 2013.
- Hodgson, M. G. S., *İslam'ın Serüveni*, çev. İzzet Akyol, İstanbul, 1993.
- Holm, Nils G., "Sosyal Bir Fenomen Olarak Din", çev. A. Bahadır, Selçuk Ü.İ.F.D., (2002).
- Jang, K., Livesley, W. C., Vernon, P. A., "Heritability of the Big Five Personality Dimensions and Their Facets: A Twin Study", *Journal of Personality*, (1996).
- Kalaycı, Mehmet, "Mezhepleri veya Dini Hareketleri Tamamlan(ma)mış Kimliksel Süreçler Olarak Okumak", H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015.
- Katipoğlu, Bedri, "Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/23 (2012).
- Kılavuz, Saim, "Dini Açından Mezhepleşme ve Gruplaşma", H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme*, Bursa, 2015.
- Konuk, Yahya, *Cihadın Mahrem Hikayesi*, İstanbul, 2007.
- Kutlu, Sönmez, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyât*, 4/4 (2001).
- Macit, Mustafa, "Çalışmayla İlgili Tutumlar, Zihniyet ve Din", *EKEV Akademi Dergisi*, (2005).

- McCrae, Robert R., John, Oliver P., "An Introduction to the Five-Factor Model and its Applications", Journal of Personality,.
- Michel, Aime, "Mezheplerin Psiko Sosyal Yapısı", Mehmet Aydın (çev. ed.), Din Fenomeni, Konya, 1993.
- Mucchielli, Alex, Zihniyetler, çev. Ahmet Kotil, İstanbul, 1991.
- Paloutzian, R. F., Invitation to the Psychology of Religion, Needham Heights, 1996.
- Saraglou, Vassilis, "Gençlerin Dinleri ve Kişilikleri: Belçika'da Yapılan Yeni İncelemeler", çev. Veysel Uysal, Marmara Ü. İlahiyat F. Dergisi, (2000).
- Saroglou, Vassils., Garcia, A. Munoz, "Individual Differences in Religion and Sprituality: An Issue of Personality Traits and/or Values", Journal of the Scientific Study of Religion, (2008).
- Sayın, Aslihan, Aslan, Selçuk, "Duygulanım Bozuklukları ile Huy, Karakter ve Kişilik İlişkisi", Türk Psikiyatri Dergisi, 16/4 (2005).
- Teber, Ömer Faruk, "Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri", M. A. Büyükkara (ed.), İslam Mezhepleri Tarihi, Eskişehir, 2010.
- Topaloğlu, Bekir, Kelam İlmi, İstanbul, 1988.
- Ülgener, Sabri, Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Ankara, 1983.
- Wach, Joachim, Sociology of Religion, Chicago, 1958.
- Vamık Volkan, Körü Körüne İnanç, İstanbul, 2005,
- Watt, Montgomery, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, İstanbul, 1998.
- Wilson, Bryan, Dinî Mezhepler: Sosyolojik Bir Araştırma, çev. Ali İhsan Yitik, A. Bülent Ünal, İstanbul, 2004.
- Yapıcı, Asım, "Biz ve Onlar: İç ve Dış Dini Grupların Oluşumunu Besleyen Faktörler ve Aidiyet Psikolojisi", H. Hökelekli, V. Bilgin (ed.), Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme, Bursa, 2015.
- Yavuz, Sefer, "Zihniyet ve Din", Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu (ed.), Din Sosyolojisi El Kitabı, Ankara, 2012.